

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

PROF. DR.
NECATİ ÖNER
ARMAĞANI

CİLT : XL

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

PROF. DR.
NECATİ ÖNER
ARMAĞANI

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

TERTİP HEYETİ
PROF. DR. SÜLEYMAN HAYRİ BOLAY
DOÇ. DR. RECEP KILIÇ

ISBN: 975 - 482 - 492 - 4

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

TAKDİM

Ülkemizde bir türlü anlam veremediğim tuhaf alışkanlıklarımızdan birisi de, alanında temayüz etmiş ve değerli hizmetler vermiş insanların öldükten sonra takdir edilmeleri, ne büyük değer olduklarının ancak o zaman farkına varılması hadisedir. 35-40 yıl hizmet ettikten sonra aktif hayattan çekilen nice değerler bir köşede unutulur; öldükten sonra birden hatırlanır ve büyük hizmetler yaptığı anlatılır, nadiren de olsa adına armağan dediğimiz yayınlarla hakkı teslim edilmeye çalışılır.

Sonuçta kendisi ile ilgili hiçbir şey yapılmayanlara göre bu da olumlu bir davranıştır. Gecikmeli de olsa, bir hakkın teslimi olması açısından olumlu bir davranış olarak değerlendirilebilir.

Şüphesiz olması gereken, bu müstesna şahsiyetlerin, hayatta iken kendileri ile ilgili bu değerlendirmelerin yapılmasıdır. Gelenek bu istikâmette oluşursa herhalde çok daha isabetli olur.

Olması gerektiğini ifade ettiğimiz bu üslubun güzel bir örneği elimizdeki kitapla verilmektedir. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 40 yılı aşkın öğretim üyesi ve yönetici olarak hizmet veren Prof. Dr. Necati Öner'in meslektaşları, dostları ve öğrencileri, bir vefa örneği olarak emek mahsulü bu eseri meydana getirdiler. Prof. Öner'i değişik yönleri ile, özellikle felsefe alanında ülkeye yaptığı ve yapmaya devam ettiği hizmetleri ile unutulmazlar arasına soktular. Şifahi ifade ve övgüler uçar gider, ama yazılı dökümanlar nesilden nesile intikâl eder, sonsuza dek bâki kalır.

Prof. Dr. Necati Öner'in meslektaşları, eski ve yeni öğrencileri onu çeşitli yönleri ile değerlendirdiler ve sonuçta felsefi ağırlıklı ve muhtevallı bir eser ortaya çıktı. Bu eserin yıllarca hizmet verdiği İlahiyat Fakültesi yayınları arasında yayınlanması en uygun yoldu. Nitekim öyle oldu; Üniversitemizin onayı ile eser elinize ulaşmış oldu. Bu ilgi ve yaklaşımı dolayısı ile Sayın Rektörümüze ve Üniversitesi Yayın Komisyonu ile Yönetim Kurulu Üyelerine şükranlarımı sunarım. Baskıyı gerçekleştiren Üniversitemiz matbaasının değerli yönetici ve çalışanlarına ayrıca teşekkür ederim.

Yeni ve olması gereken bir gelenek oluşturması dileği ile okuyucuya saygı ile sunulur.

*Prof. Dr. M. Sait Yazıcıoğlu
Ankara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dekanı*

PROF. DR. NECATİ ÖNER'E SAYGI!

Osmanlının en büyük şâiri kabul edilen Bâkî

*Kadrini seng-i musallâda bilip ey Bâkî
Durup el bağlayalar karşına yârân sâf sâf!*

diyor. Koca Bâkî bile zımnem, hayatta kadrinin iyi bilinmediğinden şikayet ediyor. Ferid Kam da:

*Sağlığında nice ehl-i hünerin
Bir tutam tuz bile konmaz aşına
Evvel ânu öldürürler acından
Sonra bir Türbe dikerler başına*

diyerek insanların kadir bilmezliğinden, kıymetleri heba etmelerinden, nankörlükten ve vefasızlıktan şikayet etmektedir.

Başka toplumlar nasıldır? Bilmem, ama bizim toplumumuzda vefasızlık ve kadirbilmezlik eskiden beri şikayet edilecek kadar yaygın sayılır.

Daha erken dönemlerde Üniversitelerimizde büyük hizmetler görmüş çok değerli hocaların adına çıkarılan armağanların büyük bir kısmı, onların vefatlarından sonra çıkarılmıştır. Armağan edilen değerlerin haberi olmadıktan, vefalılığın hazzını tatmadıktan sonra, armağanın değeri ne olacaktır?

İşte bu düşüncelerle Prof. Dr. Necati ÖNER hocamızın yarım asra varan hasbî (karşılıksız) hizmetlerinin hatırlanmasına vesile olması için bir "Armağan Kitabı" hazırlamayı düşündüm. Bana Doç. Dr. Recep KILIÇ her bakımdan yardımcı oldu. Türkiye'deki 70 kadar seçkin felsefeciyeye ve hocanımdan diğer bazı dostlarına haber verip yazı istedik. Hepsini memnuniyetle katılabileceklerini söyledi. Fakat bir kısım arkadaş, mazeretleri sebebiyle katılamadı. Zaman ayırıp çok değerli yazılar gönderen arkadaşların hepsine kalbî teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunarım. Neticede hocamıza lâayık kalıcı, muhtevalı büyük bir kitap meydana geldi.

Kitabın yayımlanması için Gazi Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Enver Hasanoğlu alâka gösterdi. Üniversite adına yayımlayabileceğini söyledi. Fakat Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU, 'bu kitabı neşretmek bize düşen bir vazifedir' diye kitaba el koydu. Derhal Rektör Sayın Prof. Dr. Günal AKBAY ile görüşüp karar çıkarttı. Sayın Dekana ve Sayın Rektör AKBAY'a da bu sıcak alâkadan dolayı teşekkür ederim. Her bakımdan örnek bir hareket ve örnek bir kitap oldu. Bu, muhterem ÖNER'e, lâyük olduğu saygının küçük bir nişanesidir. Nice nice yıllara!... Derin saygılarımızla...

Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY

İÇİNDEKİLER

Sayfa

HAYATI, ESERLERİ VE HAKKINDA YAZILANLAR

Araş. Gör. İsmail KÖZ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Biyografisi</i>	3
Doç. Dr. Recep KILIÇ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER ile "Düşüncelerinin Gelişim Seyri" Üzerine Yapılan Mülakat</i>	9
Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY, <i>Felsefe Yapmak ve Necati ÖNER</i>	15
Prof. Dr. Afşar TİMUÇİN <i>Hocamız Necati ÖNER</i>	21
Prof. Dr. Bilal DİNDAR <i>Felsefeyi Sevmek</i>	23
Prof. Dr. Şahin YENİŞEHİRLİOĞLU <i>Kendimle Sesli Bir Konuşma</i>	27
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Sosyal Yönü</i>	35
Prof. Dr. Necmettin TOZLU <i>Felsefeyi Güzelleştiren Adam</i>	39
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Hürriyet Anlayışı</i>	45
Doç. Dr. Vahdettin BAŞÇI <i>Örnek Bir İnsan Hocam Prof. Dr. Necati ÖNER</i>	79
Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir ÇÜÇEN <i>Mantığın Kaynağı Problemi</i>	83

SİSTEMATİK FELSEFE İLE İLGİLİ YAZILAR

Prof. Dr. Teo GRÜNBERG <i>Bilgi Teorisi ve Gettier Problemi</i>	97
Prof. Dr. Abdulkuddüs BİNGÖL <i>İletişim Bağlamında Mantık ve Dil</i>	105
Prof. Dr. Teoman DURALI <i>Tarihin Dayanılmaz Ağırılığı</i>	117

VII

Prof. Dr. Doğan ÖZLEM <i>Felsefi Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihselcilik</i>	127
Prof. Dr. Hüsameddin ERDEM <i>Allah'ın Varlığının Delillerinin Kur'anî Temelleri</i>	147
Prof. Dr. Hanifi ÖZCAN <i>Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım "Temelcilik" ve "İmancılık"</i>	157
Doç. Dr. Hakan POYRAZ <i>Ahlaki Özgürleşmenin Önündeki Bir Engel Olarak Fanatizm</i>	177
Doç. Dr. Mustafa YILDIRIM <i>Düşünce Özgürlüğü Üzerine</i>	189
Doç. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN <i>Edebiyat İle Felsefe İlişkisi Üzerine</i>	195
Doç. Dr. Ayhan BIÇAK <i>Tarihin Yapısı ve Kültür Bilimlerindeki Rolü</i>	205
Doç. Dr. Recep KILIÇ <i>Din Öğretimini Temellendirme Problemi</i>	215
Yrd. Doç. Dr. Şahin FİLİZ <i>İslam Felsefesinde Tanrı Anlayışı Karşısında Bireyin Konumu Problemi</i>	223
Dr. Münir DEDE <i>Kapalı Toplum ve İlk İnanışlar</i>	243
J. Ronald ENGEL (Çeviren: İbrahim ÖZDEMİR) <i>Sürdürülebilir Kalkınma Ahlakı</i>	255
FELSEFE TARİHİ İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Ömer Naci SOYKAN <i>Hegel Sisteminde Tarih Felsefesi</i>	271
Prof. Dr. Mehmet BAYRAKTAR <i>Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının İslâmî Kökenleri</i>	291
Doç. Dr. Nurten GÖKALP <i>Beden-Zihin Etkileşimi ve Popper İle Eccles</i>	301
Yrd. Doç. Dr. Ülker ÖKTEM <i>Descartes'da Bilginin Kesinliği Problemi</i>	311
Yrd. Doç. Dr. Emel KOÇ <i>J.P. Sartre Felsefesinde "Ben-Başkası-İletişim" Problemi</i>	333
BİLİM TARİHİ İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Mübahat Türker-KÜYEL <i>"Ulemâ-i Kiram" ve "Tafra-Tehille"</i>	351

Prof. Dr. Esin KAHYA <i>Erzurum'lu İbrahim Hakkı</i>	371
Prof. Dr. Hüseyin AYDIN <i>Kusta B. Luka ve Ruh İle Nefs Arasındaki Ayırım Adlı Kitabı</i>	387
Doç. Dr. Remzi DEMİR <i>Takiyüddin İbn Maruf'un Ondalık Kesirleri Trigonometri ve Astronomiye Uygulaması</i>	403
Doç. Dr. Melek DOSAY <i>Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin "Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz" Adlı Eseri</i>	425
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR <i>Kemâlüddin el-Fârîsi ve Tenkih el-Menâzır Adlı Kitabı</i>	433
KÜLTÜR HAYATI İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Mehmet AYDIN <i>"Türk Müslümanlığı" Üstüne Bazı Düşünceler</i>	445
Prof. Dr. Şafak URAL <i>Demokrasi Kavramı, Toplumsal Değerler ve Birey</i>	451
Prof. Dr. Muammer C. MUŞTA <i>Sekülerleşme Laiklik Demokrasi ve Eğitim</i>	461
Doç. Dr. Mehmet AĞÜN <i>1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefi Akımlar</i>	475
Yrd. Doç. Dr. Uğur Köksal ODABAŞ <i>Rıza Tevfik ve Felsefesi</i>	499
Dr. Yaşar KALAFAT <i>Horasan Eri Olarak Bilinen Anadolu Yatırları-I</i>	511

PROF. DR. NECATİ ÖNER

*BİLİM TARİHİ İLE İLGİLİ
YAZILAR*

“ULEMÂ-İ KİRÂM” ve “TAFRA-TEHİLLE”

Prof. Dr. Mübahat TÜRKER - KÜYEL*

“Efendiler! Te’lif ve tercüme işleri, hâkimiyet-i millîyenin istinadgâhı ve millî harsın en mühim vasıta-i intişârıdır. Şu iki maksada ait neşriyatı, bu sene, azamî bir gayretle tevsi^c için, *dâr ul-fünûn medreselerinde*, bu işe teşrîk edecek esâsât hazırlanmıştır... Şer’iyye Vekâleti’nde, geçen sene zarfında, birisi Şû’râ-i İftâ’, diğeri de Tetkikât ve Te’lifât-ı İslâmiyye Hey’eti’nin vezâ’ifi miyânında, *hikmet-i islâmiyyeyi, Garb nazariyyât-ı ilmiyye ve felsefeleriyle mukayese ve ahkâm-ı islâmiyyenin ‘itikâdî, ilmî, içtimâî, ihsât ve iktisâdî hayatlarına ait şu‘ûnatı tedkîk ve netâ’icini neşreylemek* zikre şayan ehemmiyeti hâizdir” (Gâzi Mustafa Kemal, *Dördüncü Toplanma Yılına Girerken*, 1. III. 1923). “Milletimizin tarihini, rûhunu, an’anâtını, sahîh, sâkin, dürüst bir nazarla görmeliyiz” (Gâzî Mustafa Kemâl, “*Konya Gençliğiyle Konuşma*”, 20.III.1923). “Gençlerin, kardeşleriyle, babalarıyla, tecrübedîde ihtiyarlarıyla, *rûh-i İslâmiyete vâkıf hakîkî ‘ulemâ-i kirâmı*yle beraber, mesâisinde muvaffakiyete mazhar olacağı muhakkaktır” (ay.y.). “Bizim milletimizin hayât-ı asârını düşünelim. Bu düşünce, bizi elbette, altı-yedi asırlık Osmanlı Türklüğünden, çok asırlık Selçuk Türklerine ve, ondan evvel, bu devirlerin herbirine muâdil olan ne büyük Türk Devirlerine kavuşturur” (Gâzî Mustafa Kemâl, “*Samsun Öğretmenleriyle Konuşma*”, 22.IX. 1924). (*Atatürk’ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri*, AKM, Ankara, 1990, s. 48, 60, 81).

Türk Tarih Kurumu, Cumhuriyet’in 75. Yılında, Osmanlı Hükümdârı IV. Mehmed’in tarih hocası, Köprülü Fâzıl Ahmet Paşa’nın Vezîri, Yeniçeri Ağası, “Defter Emîni”, “Dîvan Emîni”, “Tersâni Emîni”

* Ankara Üniversitesi Emekli Felsefe Tarihi Profesörü. Yüksek Kurum. AKM Yürütme Kurulu Üyesi.

olmuş İbrâhim Paşa'nın ma'îyyetinde olarak Kaniye gazâsına iştirâk etmiş ve "Defter Eminliği"nde görev almış olan, Tıbla uğraşmış ve Felsefeden anlayan, İbn Baytar'ın *Müfredât Tercümesi* ile *Tenkîh* sâhibi, ünlü tarihçi Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîs ul-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân* adlı eserini yayınlamıştır.¹ Kültür târihimizin en önemli kaynaklarından biri olan 13 Bâblık eser, anlaşıldığına göre, 1699 Viyana bozgununa, tarihçilerin ise "Felâket seneleri" dedikleri yıllara 20-25 sene kala yazılmıştır (1675-1676 yılları).

Biz, bu araştırmamızda, Atatürk'ün "*Konya Gençleriyle Konuşma*" (1. III. 1923) sında kullanmış olduğu "*ulemâ-i kirâm*" vasf-ı terkîbisine, açıklık getireceği ümidiyle de, Hezarfen'in *Telhîs ul-Beyân*'ının -Hezarfen'in öteki *Telhîs ul-Beyân*'ı "*fî Tahsîl il-Buldân*" dır- "Der Beyân-ı Kavânîn-i 'Ulemâ-i Kirâm" ve "Der Takallüd-i Rüsûm-i Berât-i Ahkâm" başlıklı 10. Bab'ını inceleyeceğiz. Gereklikçe, "Vezâret-i Uzmâ"dan bahseden 3. Bâb'a, "Şeyh ul-İslâm"lardan ve "Nukebâ-i eşrâf"tan bahseden 9. Bâb'a ve *Âsafnâme*'ye baş vuracağız; ve, eserin söz konusu 10. Bâb'ındaki fikirleri, kültür tarihimizin belirgin ve sürekli öğelerini "réfêrence" sistemi olarak alıp, tarihî perspektifleri içerisinde görmeye çalışacağız. Sonuçta, "Ulemâ-i kirâm" kavramının kullanılışı hakkında, Cumhûriyet Dönemi'miz açısından değerlendirmeye yöneleceğiz. Ama, herşeyden önce, *Telhîs*'in bu yayınında, şu veya bu sebeple hâsıl olmuş ve konumuzun esasına ilişkin olan, Leningrad, Venedik ve Paris yazma nüshalarında yer almış metne dair okuyuş hatalarını ve eksiklikleri, müellif Hezarfen'i doğru anlamak ve söz konusu olan "Ulemâ-i kirâm" kavramını doğru yerleştirmek endişesiyle, düzeltip, tamamlayıp, o hataları ve eksikleri, sayfa içinde vereceğimiz "apparatus criticus"ta göstermekten geri durmayacağız. Bu araştırma, aynı zamanda, "Ulemâ-i kirâm" kavramının, kültürümüzde, *Telhîs*'tekinden itibaren, günümüze kadar geçen zaman içerisinde, bir nevi iç "müsta'mere" (capitulation) zihniyeti nedeniyle, nasıl da, "*tafra*" ve "*tehille*" yoluyla, olumsuz istikamette bir değişikliğe uğramış olduğunu ortaya koymak manâsına da gelecektir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "*Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilâtı*", bize, bu kavramın maruz kaldığı her tür değişimi, belgeleriyle, apaçık surette ortaya koymuştur.² Böylece, biz, Atatürk'ün, niçin bir "Ulemâ-i kirâm" dan değil de, "*Hakikî*" (bir) "Ulemâ-i kirâm" dan bahsetmiş olduğunu da anlayacağız. Demek ki, ortada bir "hâkikî" olan bir de "hakikî olmayan" bir "Ulemâ-i kirâm" olmuş olmalıydı. İşte bizi, tâ gerilere ve "*tafra*" ve "*tehille*", "*himaye*, *iltimas*, *ihtilâl*, *kanûndan iv'icâc*, *imtiyaz*" gibi, *Telhîs*'te geçen terimlere götüren gerekçe budur.

Hezarfen Hüseyin Efendi'yi, bildiğimiz kadarıyla, son zamanlarda, Adnan Adıvar yanında, ancak, Hilmizâde İbrahim Rif'at ile Mehmet

1. Hazırlayan Dr. Sevim İlgürel 1998 TTK Mtb. Lûtfi Paşa, *Âsafnâme* ekiyle.

2. 1965 ve 1994 TTK Bsm.

Tahir ve Sevim İlgürel incelemiştir.³ Bu yaptığımız incelemede, biz, ilk kez, "Ulemâ-i kirâm" kavramını yerleştiren, Hezarfen'in felsefeci tarafını da vurgulayıp öne çıkarmış olacağız. Bu katkımızın dayantısı olarak, onun, Knidos Tıp Okulu yanında, ünlü Kos Tıp Okulu'nun menşe şehri Cos'ta (İstanköy) doğmuş, yetişmiş, tıp eserleri, tıp ve ilaç lûgatları kaleme almış, İbn Baytar'ın *Müfredât*'ını Türk diline çevirmiş olmakla, ve hikmet kitabı yazmakla, felsefeyle ister istemez, yakınlaşmış olduğunu düşünmekteyiz.⁴ Öyleki, hikmet'in ana tarifi "(Herhangi bir konuda) doğru ve yakînî bilgi edinmek ve bu bilgiye göre davranmak,"⁵ göz önüne alındıkta, ve, pozitivist telkinler ve gelenekler dengelendikte, "Bilim"lerle "Hikmet" arasında, *esasta*, bir fark olmamakla, Hezarfen'in tarihe, kültür tarihine, hekimliğe, astronomiye, filolojiye, tasavvufa ilişkin eserler kaleme almış olmasının ve devlet teorisiyle toplumsal gerçeklik arasını "Ulemâ-i kirâm" kavramıyla bağlarken, o kavramı felsefî görüşler temeline oturtmasının yadırganacak bir yanı ve yönü de kalmamış olur.

Dr. Sevim İlgürel'in özellikle, Ord. Ömer Lûtfi Barkan'ın *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Fıkıh" Mad. si köklü ve Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya dayanarak yapmış olduğu araştırmalarından anlaşıldığına göre, Osmanlılarda, "Kânunnâme" terimi altında, iki ana gurup eser bulunmaktadır: I. "Müretteb Kânunnâmeler". Bunlar, (1) Osmanlı hükümdarlarının, bir konuda, kendi irâdelerine -aslında, kendi *imperium*'larına, doğruyu söylemek gerekirse, kendi "*kut*" larına-⁶ dayanarak, *re'sen*, *ibtidâen*, koymuş oldukları kurallar demetidir: "Fâtih Kanunnâmesi", "Kânûnî Sultan Süleyman Kânunnâmesi" gibi. (2) Bu gurup, ya, (a) fetvâları hâvi mecmualardır. Ya, (b) idârecilerin eyâletlere ilişkin "maslahat"ı görmek maksadıyla, hükümdâra sunmuş oldukları arzı ve tekliflerini, hükümdarların, *iftâ' kurumu*'na başvurmaksızın, *kendi re'*leriyle karşılamak üzere, koymuş oldukları *kânunnâmeler*dir; ya da (c) her mahallin "örf ve âdet"ine göre konulmuş olan "Husûsî Kanunnameler"dir; emîrlere ve fermanlardır. Hattâ, "Kitâbeler" de buraya dâhildir. II. Bu gurup, müelliflerin, müdekkiklerin, sırf araştırma yapmak amacıyla, ele almış ve bir araya getirmiş oldukları "Şer'î Hukuk"a, "Askeriye"ye, "Mülkiye"ye, ve, "Ulemâ"ya, idârî teşkilâta, mâliyyeye, cezâyâ, teşrifata, merasimlere ilişkin çeşitli ko-

3. Hezarfen Efendiyle, bir şekilde, ilgilenen araştırmacılar alfabetik sıra ile şunlardır: Anhegger, Babinger, Barkan, Cantemir, Diez, M. Eren, Flügel, Galland, Hammer, Karatay, B. Lewis, Ménage, Mordmann, E. Rossi, Simirnov, Tekindağ, Uzunçarşılı, Wurn, Ş. Yiğit.

4. Mübahat Türker-Küyel, *Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsali Olarak Galenos*, *Erdem*, IV, 11, 1988, Ankara (1989), 501-504.

5. Mübahat Türker-Küyel, *Felsefenin Tarihinde ve Tarifinde Bir Kaynak Olarak Fârâbî*, *Erdem*, VI, 1990, 1992, 725-735 (Sempozyum cildi de basılmıştır, AKM) 1992.

6. Mübahat Türker-Küyel, *Kut, Fârâbî ve İbn Sînâ'da al-^cAkl al-Fa^câl İçin Bir Temel Oluşturabilir mi?*, *İbn Sînâ Armağanı*, TTK, 1884, 389-590.

nulardaki “kânunnâmeler” dir. Hezarfen’in *Telhîs’i*, işte bu II. Gruba girmektedir.

Anlaşıldığına göre, Hezarfen Efendi, tarihî konularda, Mirhond’un *Ravza’sı*, Cenabî Efendi’nin *Târîh’i*, ‘Ali’nin *Künh’ü* temelinde, yabancı “mission”larla, Baş Mütercim Panayot Efendi, Tercüman Ali Bey ile teması yanında, asıl, “Defterler”i, “Kânunnâmeler”i, Hesapları, Padişah Emir ve Fermanlarını, Yeni Defter’i, Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî malzemesini, “Büyük Meclis Kânûnları”nı, Devlet Hazînesi gelirlerini, Kararları, Padişaha ait hizmetleri, “üç aylıklar”ı, İhsânları, bunları alanların sayısını, Asker günlüğünü, Aylığını, Seneliğini, mal teslimi’ni, ihracât’ı, Beyler beyi’ni, Sipahî’yi, Sancak, Timar ve Zeamet’i, diğer Osmanlı Kânûnları’nı, bizzat, incelemeye fırsat bulmuştur. Bunlar yanında, Hezarfen Efendi, Defter-i Hakânî Emîn’i Aynî Alî Efendi’nin *Kavânîn’ini*, Kâtib Çelebi’nin *Düstûr’unu*, *Tuhfe’sini*, *Mi’zân’ını*, Lûtfî Paşa’nın *Âsafnâme’sini*, Celâlzâde’nin *Tabaka’sını*, Koçi Bey’in *Risâleler’ini*, Aşık Çelebi’nin *Tevârîh’ini*, Taşköprü’nin *Şakâ’ik’ini*, Nev’îzâde’nin *Hadâ’ik’ini*, Hoca Sa’dettin’in *Tâc üt-Tevârîh’ini*, *Düstûr’unu*, Feridun Bey’in *Münşe’ât’ını*, Derviş Ahmed’in *Sahâ’if’ini*, Âlî’nin *Künh’ünü*, Eyyübî Efendi’nin *Kânunnâme’sini* kullanabilmiş, zamanının saygın kişilerinden İzzetî Efendi’nin telkinleriyle, işte bu *Telhîs’ini* yazmıştır. Şimdi metin:

BÂB-I ‘ÂŞİR.

DER-BEYÂN-I KAVÂNÎN-İ ‘ULEMÂ-YI KİRÂM ve RÜSÛM-İ BERÂT-I AHKÂM⁷³⁰

FASL FÎ KAVÂNÎN-İ ‘ULEMÂ-YI KİRÂM

“Bu zümre-i celîle, erkân-ı erba’a-yı devletin rûkn-i a’zamı⁴ ve şeref ve rütbe cihetinden sâirlerin mukaddemi olup, beden-i insanda hılt-i⁵ mahmûd deme mümâsil ve sâir esnâf dahi bâkî ahlâta⁶ mu’âdil düşmüştür. Kalb ki, menbâ’ı rûh-i hayvânîdir; ve, rûh-ı hayvânî bir cevher-i lâtifdir ki, gâyet letâfetinden bedende⁷ bizzat cereyân edemeyüb, dem anı hâmil olur. ‘Urûkdan⁸ etrâf-ı a’ mâk-i⁹ bedene alur gider. Ve, cümle a’zâ ve civârihe îsâl ider. Lâcerem, beden anınla hayat bulup, müntefi¹⁰ olduğu gibi ‘ulemâ-yı¹¹ şerî’at-i hakikat dahi, rûh-i hayvanî masâbesinde olan ‘ilm-i¹² şerîfi, mebd’-i kıyâstan ya bizzat ya bilvasita hâmil olup, etrâf-ı beden makamında olan ümmîlere ve a’vâma erişdirüp, beden, rûh-i hayvânîden muntefi^c olduğu gibi, onlar dahi ‘ilmden¹³ (muntefi^c)¹⁴ olurlar. Rûh-i hayvânî kıvâm ve devâm-ı bedene sebep olduğu gibi, ‘ilm¹⁵ dahi kıvâm¹⁶ ve devâm-ı cem’iyyet ve devlete sebebedir. Onun için Hazret-i Yûsuf-ı Siddîk, -aleyhisselâm-, velâyet ve mansıb hudûdûnda anı didi: Hafîz^{un} ‘alîm^{un} 731-17 Bu hılt-ı mahmûd’ın (89b) bedende lüzûmu ve nef’i¹⁸ ne denlü ise fâsîd oldukda zararı ana göredir. Pes, islâh ve ihrâca ihtiyâç mukarrer olur.

Taksîm: Zümre-i ‘ulemâ¹⁹ iki sınıftır. Biri ‘ulemâ-yı²⁰ zâhir ki, tarîk-i eshâbdır. Ya müftî, ya mu‘allim-i²¹ sultânî, ya kadı, ya re’îs-i kavm, ya müderris, ya sâhib-i fenn ola. Ya bunların birinden olmayub mülâzemet ide. Müftî dahi ya şeyhülislâm ola, ya olmaya. Şeyhülislâm olmayan kenâr müftüleridir. Kādı dahî ya kâdıasker ola. Ya kâdı-yı beled ola. Re’îs-i kavm nakîb ul-eşrâfdır. Ya ashâb-ı fûnûn-i etibbâ ve müneccimîn ve küttâb fırkasıdır. Küttâb, dîvân hâceleri bâbında mezkûrdur. Tarîk-i sûfîyye eshâbı, ya vâ’iz-i Nakşibendîdir, ya Halvetîdir. Ya mücerred sûfî ve mürîddir. Ve, bu iki sınıfa, sınıf-ı e’imme dahi mülhak olur. Anlar dahi ya hutebâdır ya e’imme-i mescîd-i mahallât veya mü’ezzinîndir. Mu‘allimîn-i²² sıbyân dahi bunlara ilhâk olunur. Pes, cümle onaltı sınıf oldu. Bunların kânûnları birer fasılda²³ beyân olunur”.

[İlgüzel neşrine “Apparatus criticus”: ‘ulemâ-yı² Rusûm-ı 730. ahkâm LP, ahkâmdır ki zikr olunur, V. ³Ulemâ-yı ⁴azâmı ⁵hilt-ı ⁶ihâta ⁷bedene ⁸Urûkdan ⁹a’mâk ¹⁰müntefî ¹¹ulemâ-yı ¹²ilm-i ¹³ilminden ¹⁴yok ¹⁵ilm ¹⁶kıyâm 731-17. “... ben iyi korur, iyi bilirim (*Kur’ân*, XI, 55). Hafız ‘alîm ¹⁷hafî ¹⁸nef’i ¹⁹ulemâ ²⁰ulemâ-yı ²¹mu‘allim-i ²²mu‘allimîn-i 737. fasılda LV, fasıldır P. 731: Not düzeltilmeli *Kur’ân*, XI değil, *Kur’ân*, XII olmalıdır.]

“Ulemâ-i kirâm” a ilişkin bu “Kavânîn” (Kânûnlar: Kurallar, emirler, genel hükümler) metninden anlaşıldığına göre, “Ulemâ-i kirâm”ın⁷ “kânunlar”ı şunlardır: “Ulemâ-i kirâm”, toplumun yüce bir kesimidir. Ortada, Devleti⁸ oluşturan dört öge bulunmaktadır. Bu dört öğeden en büyüğü ve geri kalan üç öğeden şeref ve rütbe bakımından en önde geleni⁹, birincisi, “Ulemâ-i kirâm” kesimidir. Bu bakımdan “Ulemâ-i kirâm”, insanın bedenindeki hamdedilmeye lâyık kan “hilt”ına benzer.¹⁰ Geri kalan

7. “Kirâm”, “kerîm”in çoğulu. “Kerem”, “Lûtf u ihsân” dır. Misâl: “Kerem et. Mestâne kıl bir nigâh” (şarkı). “Kerîm”den türetildikte: Soylu, ulu, şerefli. Misâl: “Eshâb-ı kirâm”. Bunlar, Peygamber’i yüzbeyüz gören ve sohbetinde bulunan, bu sebeple şeref kazanmış soylu, ulu kişilerdir. “Ulemâ-i kirâm” ise, şerefli, saygıdeğer, ulu kişilerdir.
8. “Devlet”i, B. Lewis tahlil etmiştir. DWL, gezegenin yörüngesinde yükselişidir; ona uygun olarak kişinin (hükümdarın) iktidara geçmesidir; iktidar sırasının kendisine gelmesidir. Devlet, bu anlamından kaymaya, içe karşı iktidarı, dışa karşı *istiklâli* temsil etmeye başlamıştır.
9. Fârâbî, *Fusûl*’ünde, “Bir şeyin bir şeyden dört bakımdan, rütbe, şeref, yetkinlik ve sebep olmak bakımından, önce geldiği”ni söyler. Bk. Mübahat Türker-Küyel, *Fârâbî’nin Bazı Mantık Eserleri*, *DTCF Dergisi*, XVI, 3-4, Ey. -Ar. 1958, 195-202, 203-213 Krş. 2. Bsk. AKM, 1990. Devleti oluşturan dört öğeden en büyüğü olan “Ulemâ-i Kirâm”ın rütbe, şeref ve yetkinlik bakımından önce geldiği söylenmektedir.
10. “Dört Hilt, Dört Mizâc Teorisi” ne göre, insan bedenindeki sıvılar, Kan, Balgam, Sarı Safra ve Kara Safra denen “hilt”lardır. Çoğulu “ahlât” gelir. “Mizâc”, burada, “ahlâta” dayanarak “demevî”, “lenfavî”, “safravî” olarak tavsif edilir. Bu teorinin temelinde Empedokles yer alır. Bk. *Antik Felsefe*, Suad Baydur çevirisi, İstanbul Üniversitesi yayını, 1976, s. 73 v.d.

üç "hılt" ise, devleti oluşturan öteki üç ögeye benzer veya paralel sayılır. Kalb, "rûh-i hayvânî"nin kaynağıdır, çıktığı yerdir.¹¹ "Rûh-i hayvânî" ince bir "töz"dür.¹² "Rûh-i hayvânî" o kadar incedir ki, bu inceliğinden dolayı, tek başına insanın bedeninde dolaşamaz; kendisini kana taşıtır; kan, "rûh-i hayvânî" için bir yüklettir; bir taşıyıcı araçtır. Kan, "rûh-i hayvânî" denen bu ince "töz"ü, damarlar vasıtasıyla kalpten alır, bedenin el-ayak gibi "etrâf"ına götürür; iç kısımlarına dağıtır; oraları canlı tutar; oralara hayat verir.¹³ İnsan bedeninin kan ile hayat bulduğunda hiçbir şüphe yoktur.¹⁴ Nasıl insan bedeni kandan istifade ediyor, kan ile hayat buluyor, hayatını kan ile devam ettiriyorsa, işte tıpkı bunun gibi, "etrâf-ı beden" (kollar, bacaklar, organlar) gibi olan, okuma-yazması olmayan kimselere, "şerî'at-i hakîkat"¹⁵ (Doğru yol), bilginlerce, "rûh-i hayvânî" yerinde olan bu "ilm-i şerîf" ile erıştırilir. Ulemâ, bu ilimle devletin, toplumun kıvamını ve devamını sağlar. Ulemâ, bu ilmi, ya doğrudan doğruya ya dolaylı olarak bildikleri bu bilgileri, mekteb-medrese görmemiş insanlara, halka, avama, aynı yollarla taşırlar.¹⁶ Beden, nasıl, "rûh-i hayvânî" den yararlanarak can bulursa, hayatını devam ettirirse, işte tıpkı bunun gibi, halk da, bu "şerî'at-i hakîkat" bilgisiyle can bulur,¹⁷ ayağa kalkar, dikilir, canlanır, hareket eder, kımıldar, devamlı surette yaşar.¹⁸ Nasıl "rûh-i hayvânî", bedenin ayakta kalmasına, hayatını devam ettirmesine yarıyor ise, işte tıpkı bunun gibi, toplumun ve devletin ayakta kalmasının ve yaşamakta devam etmesinin sebebi de bu "şerî'at-i hakîkat" ilmidir. Hattâ, Hz. Yûsuf, işte bu yüzden, "velâyet ve mansıb" bahsinde, "velâyet"i ve "mansıb"ı tarif ederken, kendisinin "hafız ve alîm" (Âyet) olduğunu söylemiştir.¹⁹ O, (devlet mülkünü) "iyi korur", çünkü, o, bu işleri "iyi bilir". Kan "hılt"nın bedene olan lüzumu ve faydası ne derecede ise, bu "hılt" bozuldukta, bedenin göreceği zarar da o derecededir. Kan "hılt" bozuldukta, onu nasıl "islâh" etmek, "ihrâc" etmek gerekirse, işte tıpkı bunun gibi, "şerî'at-i hakîkat" hakkında bildikleri vasıtası ile toplu-

11. Fârâbî, *Medine-i Fâzıla*'sında, kalbi aynı şekilde anlar. Kalb "reîs" organdır.
12. Veliyüddin Efendi, 2189 no. lu yazmadaki Huneyn b. İshâk'a ve Kustâ b. Lûka'ya atfedilen "*al-Fark Bayna'r-Rûh v'an-Nafs*", Tıb literatürü yanında, bu tür fikirlerin de kaynağı olmalıdır.
13. "Küçük kan dolaşımı"nın İbn ün-Nefis, "Büyük kan dolaşımı"nın ise Harvey tarafından keşfedilmiş olduğu bilinmektedir.
14. Bk. Burada not 12 ve 13.
15. Bu kavram, başlıca dünya kültürlerinde, kendine mahsus şekilleriyle görünür: Hind'te RTA, Çinde TAO, Japonya'da KANNAGARA NO MİCHI, Orta Doğu'da NİG.Sİ.SA, ŞARİ'AT, PARSU, eski Yûnanda LOGOS, Lâtin Âleminde RATIO, Türklerde TÜZ, TÜZEN, TÜZELİK olarak.
16. "Muallim-i sâni" Fârâbî, bu yolları mantık eserlerinde göstermiştir.
17. Fârâbî'nin "*Kıyâs us -Sagîr*"i, eski bibliyografik kaynaklarda, "alâ tarikat-i Mütellimîn" ekiyle zikredilmiş, bazı kimseleri yanıltmıştır. Bk. *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*. (Mübahat Türker Küyel, Yüksek Kurumu- AKM, 1992, 2. Neşir)
18. Bilgi, eldeki en eski yazılı belgelere göre, "Tanrı sözü, Tanrı nefesi"dir. Sümerli Tanrıça Aruru, balçıktan şekillendirilen figüre, kendi "nefes"inden üfleyerek ona can vermiştir. *Creatio Dei* teorisinin kökleri tâ oralara kadar ulaşır.
19. Bk. Burada 18. not.

ma can veren “Ulemâ-i kirâm”, bozuldukta, onun da “islâh”ı ve “ihrâc”ı gerekir.

Bu metinde, Hezarfen Efendi, “Ulemâ-i kirâm” sınıfı bozuldukta, toplumu ayakta tutmak için, onların da (meselâ, hacematla kan almak, veya başka muâlece yollarıyla kanın hıfz-ı sıhhası temin edilerek bedenini yaşatılmasının sağlanmasında olduğu gibi) “islâh”²⁰ ve “ihrâc”ı gerektiğini açık açık söylemektedir. İşte bütün bu sayılanlar “Kânûn”dur. Devlet ile insan bedeni²¹ arasında kurulmuş paralellığe ilişkin genel felsefî fikir, öteki eski kültürlerde de görülmüştür.²²

Devlet, “umûr-i dîn” üzere bina edildikte, “Din asıl (kök)dür; Devlet fer’ (dal) dır”. Dinin, “Re’is”i “Şeyh ul-İslâm’dır; Devletin “Re’isi” “Vezir-i a’zam”dır; her ikisinin de “Re’is”i ise padişah’tır. Padişah veya hükümdar, “hükûmet”in (hükümlerliliğin, hüküm sürmenin, hüküm vermenin) asıl sâhibidir. -“İmamet” ve “Hitabet” (Hutbe) in de, öyle, asıl sahibi odur. O, “emir ve fermânlarını”, “Şeyh ul-İslâm”ı araya sokmaksızın, “re’sen” “ibtidaen”, verdiği gibi, idârecilerinin lûzum arzermeleri üzerine, veya “mahallî maslahat” amacıyla de buyurur; kendisi “*takdir*” ettikte, şahıslara ve zümrelere “imtiyaz”, “muafiyet” “muhtariyet” verir; vakıf kurulur. Bu sebeple, Osmanlı İmparatorluğunda, ‘herkesin eline verilebilecek, umumî bir Teşkilât Kânûnu tertib ve tedvîn edilmiş olmak’ yerine, *Defterler*’e kaydedilmiş bulunan Hususî Kânûnnâmeler’in mevcûd olduğu görülür. Hukuk, zaman-mekân çerçevesinde, organik olarak inkişaf etmiş halde bulunur, her ne kadar, genel kanaatte, Devlet, umûr-i dîn üzere binâ olunmuş, Dîn asıl, devlet onun fer’i ise de.²³ Temelde “Adâlet idea”sı, veya duygusu veya geleneği bulunur. Osmanlı hükümdarları, “Adl” veya “Adâlet Köşkü” yaptırırlar, ihtiyaç halinde, “Adaletnâmeler” “emr ü fermân” ederler;²⁴ Bunlar, “Kânûn”dur.

20. “İslâhat”ın, hukuk terimi olarak, özellikle Tanzimat Devri terimleri arasında, insan anatomisi ve fizyolojisi temelinde yüklenen bir manâsı bulunmalıydı.
21. Kavramları ilk belirlenen bilim dalı, daha sonraki bilim dallarına kavram ve görüş verebilmiştir: Matematik’in fiziğe, fiziğin biyolojiye, biyolojinin sosyolojiye kavram vermesi gibi. Hezarfen, devlet teorisinde, biyoloji, anatomi ve fizyolojiden alınma kavramları temele koymaktadır.
22. Tanrı ile Evren, Evren ile Toplum, Toplumla İnsan bedeni, İnsanın kültürü arasında bir paralellik bulunduğuna inanç Türklerde, Hindlilerde olduğu gibi, eski Yunan’da da mevcuttu; bu inancın eski Yunan’a dışarıdan, Doğu’dan geldiğine inanılmaktaydı (Bk. *Antik Felsefe* “Adı Bilinmeyen bir Sofist”).
23. Bu karma durum önünde, hükümdar, sürdürdüğü “hükûmetinin” bünyesi bakımından, Fârâbî’nin “Medînelilerin ârâsını takyid, efâlini takdir eden “reis”i durumuna girmiş olmaktadır. Fârâbî’ye göre, fiiliyatta, hâl-i hâzırda, “Reis, Peygamberdir”, ama, “nazarî”, “fikrî”, “hulki” ve “amelî” erdemlerin gerçekleşmiş olacağı “Medine-i Fâzıla”da, artık, “reis, Filozoftur”. Ona göre, *limes*’te, Peygamber her ne ise Bilge odur, Bilge her ne ise Peygamber odur.
24. Evrenos Bey’e I. Murat’ın emri: “Toprak Tanrınındır; sonra Peygamberin, sonra Halifenindir. Ben sana riayet ettim, Emîr ul-mü’minîn dedim; hil’at verdim; tabl, alem, tuğ verdim. Bunların üstünde *ihsân* olmaz. Adâletten ve Peygamberin buyruğundan

Meselâ, Beylerbeyilik “bedâva” verilmez. Adayın, sancaklarda, en az 30 yıl hizmet görmesi “kânûn”dur. Her kim -hele fukârâyâ- zulm ederse, “hakkından gelinir”; “eşedd-i siyâsetle katlolunur”, çünkü, “*emlâkin* (hükümranlığın) şartı siyâsettir”,²⁵ “*Mülkün* şartı siyasettir”.²⁶ “Siyâset havfi, halkın kalbinden çıkmamalıdır ki, erâzil korksun, iyiler emîn olsun. Amma, havf-i dâim de, emîn-i dâim de muzırdır. Halk ‘Beyne’l havf ve ‘r-recâ, olmakla, saltanat *nizâm* içre, padişah da “kerîm” ve “sehî” olur. Eğer, *buhl* mazmûm, padişah sehî olursa, o zaman, düşman dahî dost olur; tedbîr-i medîne ve menzîl *nizâmî* olur; *muktezâ-i etvâr-ı tabî’at-ı temeddün ve içtimâ* böyle olur” (*Telhis*, S. 142).²⁷

Kuralı bir kez daha hatırlayalım: “Din asıldır; devlet fer’dir”. Dinin reisi Şeyh ul-İslâmdır. Devletin reisi Vezîr-i a’zamdır. “Kânûn-i tekallüd-i *vezâret-i uzmâ*”ya bakılırsa, görülür ki, padişah, vezirler arasından, “ahvâl-i âlem”i bilen, “âkil ve dâna” olan birine, “*istihdâm ile intihab*” yoluyla, “sadr-ı a’zamlık” vererek, ona “*istiklâl*” tanır; onun işlerine kimseyi *şerîk* tutmaz; her sözüne itibar eder; kulak verir.

Toplumu ve devleti “ilm-i şerîf”leriyle elde tutan ve devam ettiren “ulemâ-i kirâm” zümresi iki sınıftır: Bunlardan birisi “Ulemâ-i zâhir”dir, “medrese”de²⁸ yetişir. Ötekisi “tarîk-i sûfiyye”dir.²⁹ “Ulemâ-i zâhir”,

ayrılma. Gözün uyrusa, kalbini uyanık tut. Cümlelerin serçeşmesi adâlettir. Zâhire aldanma. Fakiri koru. Ulemâ-i ‘izâm verese-i seyyid il-enâmdır”, (*Telhis*, S. 206). “Zâlîmi reaya üzerine *taslît* etmek, kurtları koyun sürüsüne salmaktır”. “Reayaya zulm olsa, hünkâr mesûldür”. “İşi başkasına sipariş ettim diyerek mesûliyetten kurtulamaz. Saltanat hazine ile olur. Hazîne ise tedbîr ile olur, zulm ile olmaz” (*Telhis*, S. 272). “Küfr ile dünya durur, amma zulm ile durmaz”. Araştırmacıların ‘Devlet (ricâl, saltanat) için asker, asker için para (iktâ), para için reaya, reaya için adâlet’ dedikleri “adâlet çenberi” burada hatırlanmalıdır. Ama, Türklerde adâletin bir “convention” değil, objektif bir gerçeklik olduğu da unutulmamalıdır. Bk. Mübahat-Türker-Küyel, “*Türklerde Adâlet Kavramının Ontolojik Bir Temeli Var mıdır?*”, X. TTK Kongresi, 1986, TTK Bsm. Ankara, 1994, 455-464.

25. Temelinde, *re’y* ve *safsata*’ya karşı tedbîr olmak üzere, Fıkıhtaki, “istihsân”, “istislâh”, “İstihâb”, “muraât-i eslâh” kavramları bulunmakta ise de, onlar da, aslında adâlet kavramına dayanırlar. Fârâbî’nin, “*Kıyas us-Sağîr*”ine “*alâ Tarikat il-Mütekelimîn*” ibaresinin eklenmiş olması, sadece, Fıkıhın değil, Kelâmın da yöntem olarak kıyâsi kullanmış olduğunun kanıtıdır. İslâmî yerleştirmek için kurulmuş olan ilk medreselerin programları, elbette, “ulûm-i evâ’il”, “ulûm-i dahîle” değil, fakat, Fıkıh ve Kelâm olacaktır. Ama, zaman içerisinde, dünyanın yürüyüşü önünde, bu programın yetmez olduğu görülmüştür.

26. Vergi dairelerindeki “Adalet Mülkün Temelidir” ibaresinin kökü buradadır.

27. Buradaki terimlere bakılacak olursa, Fârâbî’nin terminolojisinin etkisi sezilir.

28. Aydın Sayılı’nın *al-Madrasa* adlı incelemesinden öyle anlaşılmaktadır ki, Medrese kavramı çok çeşitli anlamlara gelir. Teşkilâtlandırılmış yüksek tahsil kurumudur; araştırma merkezi değildir; ilgili mevcut literatürü muhafaza eder; aktarır; müderris yetiştirir; idarî işleri görür. Mâverâ ün-Nehr’de, Horasân’da, Karamita’ya karşı siyasal kadro Selçuklulardan çok önce, Karahanlılar ve Gazneliler zamanında, medreselerden yetişti. (999-1030 da, 1035 te Meşhed, Nişapur, Merv’de. Nizâmîye, 1067 de). Rafizîlikle birlikte, Sünnî-Şif mücadelesinde de rol aldı, Şafîî-Hanefî tartışmasında da. Ancak XIV-XV yy. da yüksek tahsil okulu anlamını kazandı. (Daha 860 ta, Belh’te 400 medrese var idi). Batı’da, Üniversite + Katedral + Parlâmento üçlüsü Eski Yunan ve Roma’da mevcut değil idi. Üniversite, örneğini, medreseden almıştır.

“eshâb”ın tutmuş olduğu yoldur.³⁰ Hezarfen, bize, “tarîk-i zâhir” ve “tarîk-i sûfiyye” olarak iki ana gurup ile onların alt-gruplarını on altı gurup olarak saymaktadır. “Ulemâ-i zâhir” veya “tarîk-i eshâb”, ya “müftî”dir, ya “muallim-i sultânî”dir, ya “kadî”dir, ya “re’îs ul-kavm”dir (“nakîb ul-eşrâf”), ya “müderris”tir, ya “sâhib-i fenn”dir, yahut bunlara “mülâzemet” edenlerdir. “Müftî” iki guruptur: ya “Şeyh ul-İslâm”dır, ya değildir, o takdirde, “kenar müftüsüdür”, “Kadî”, ya “kâdî yî-asker”dir, ya “kâdî-yî beled”dir. “Re’îs ul-kavm”, “nakîb ul-eşrâf”tır, ya da “eshâb-i fûnûn-î etibbâ ve müneccimîn ve küttâb”dır. “Küttâb”, “Dîvân hâcesi”dir. “Tarîk-i sûfiyye” ya “vâ’iz-i Nakşibendî”dir, ya “Halvetî”dir, ya “mücerred sûfî”dir, ya “mürîd”dir. Bu iki sınıfa “sıf-ı e’imme” (imamlar sınıfı) eklenir. “Sıf-ı e’imme”, ya “hutebâ”dır, ya “e’imme-i mescid-i mahallât”tır, veya “muezzin”dir. Bunlara ikinci bir ek daha yapılır: “Muallim-i sibyan”. Bunların herbiri, *Telhîs*’te ayrı fasıllarında gösterilmiştir. Metinden, her ne kadar, “re’îs-i kavm” ile “nakîb ul-eşrâf”ın aynı şey olduğu anlaşılabilir ise de, “sâhib-i fenn”in de “re’îs ul-kavm” arasında zikredilmiş olduğu gibi bir izlenim de edinilmektedir. “Nakîb ul-eşrâf”ın, Peygamber’in iki torunu Hasan ve Huseyn’in soyundan gelen “sâdât” (Seyyidler) ve “şerefe” (Şerîfler) olduğu malûm bulunmakla^{30a} “sâhib ul-fenn”i, yani, Tabîbleri, Müneccimleri ve Kâtibleri, onlardan ayrı düşünmek de gerekir. Eklenmiş iki gurup “sıf-ı e’imme” ile “muallim-i sibyan”dan ilkinin üç alt sınıfının, (yani, “hutebâ”, “e’imme-i mescid-i mahallât” veya “muezzin”) tek gurup olarak düşünülmesi halinde, Hezarfen Efendinin “ulemâ-i kirâm” adı altında saymış olduğu gurup ve alt guruplar toplamının sayısı olan 16 yakalanmış olur. Şöyleki: (1) “Şeyh ul-İslâm”, (2) “Kenar müftüsü”, (3) “Muallim-i sultânî”, (4) “Kâdî-yî asker”, (5) “Kâdî-yî beled”, (6) “Re’îs ul-kavm”, (7) “Müderris”, (8) “Sâhib-i fenn” den “Etibbâ”, (9) “Sâhib-i fenn”den “Müneccimîn”, (10) “Sâhib-i fenn”den “Küttâb”, (11) “Tarîk-i sûfiyye”den “Vâ’iz-i Nakş-ı bendî”, (12) “Tarîk-i sûfiyye”den “Vâ’iz-i Halvetî”, (13) “Mücerred sûfî”, (14) “Mürîd”, (15) Birinci ek: “E’imme” ve üç alt gurubu: “Hutebâ”, “e’imme-i mescid ve mahallât”, “Muezzin”. (16) İkinci ek: “Muallimîn-i sibyan”. 16 sayısını, bir şekilde, daima, tutturmak mümkün olmakla beraber, asıl önemli olan “Ulemâ-i kirâm” olarak hangi gurupların ve alt gurupların sayılmış olduğudur. Bu metinden, biz, Hezarfen’in

29. “Tarîk-i Sûfiyye”, “tekke” ve “zâviyeler”de yetiştirilenlerin tuttukları yoldur. “Tekke” ve “zâviye”ler Kuzey ve Batı Afrika ile İspanya’da yaygın idi. Bk. Sayılı, *The Madrasa. Higher Education in Medieval Islam*, A.Ü. Yıllığı, 2, Ankara, 1948.

30. “Eshâb-ı Tarîk”i şu şekilde anlamak mümkündür: 1. “Takip edilecek yola (‘Şerî’a’) girenler” o yolu izleyen kimseler. 2. Peygamber’in “Sahâbe”si hangi yola girmişse, o yola girenler, “Tarîk-i sûfiyye” veya “Tarîka” terimine bakılacak olursa, Sûfiyye’nin zuhûrundan çok önce, tâ İslâm’ın başında, Peygamber zamanında, düşünce ve davranış olarak, önce *Kur’ân-ı Kerîm*, arkasından Sünnet ve Hadîsleri temele alanlar anlamının ağırlık koymuş olduğunu, “*Bakkâûn*” olgusuna rağmen, söyleyebiliriz. “Sûfiye” zümresi daha sonra görünmüştür.

30a. Bk. Uzunçarşılı, S.

zihninde kimlerin “Ulemâ-i kirâm” olarak bulunduğunu anlamaktayız. Beri uçta “Şeyh ul-İslâm”, tâ öteki uçta “Muallim-i sıbyân”, arada, hükümdarın hocası, kadı, “nakîb ul-eşrâf”, “müderriş”, “sâhib-i fenn”, “Sûfiyye”, “e'imme” bulunmaktadır. Şeyh ul-İslâm, Muallimân-ı sultânî, Kadılar, Müderrişler, Eshâb-ı fen”, “Muallimân-ı sıbyân”, “medrese”nin çeşitli kademelerinde Fıkıh ve Kelâm okuyarak yetişmişlerdir. İşte bu 16 zümre, Hezarfen Efendinin gözünde, Osmanlı İmparatorluğunu ayakta tutan, ona can veren, hayat veren, hayatını devam ettiren, “ebed müddet” kılan zümrelerdir. Bunlar, bir eğitim ordusundan başka bir şey değildir. Bunların herbirinin kendisine mahsus “kânun”ları vardır. İşte bu “kânun”lar zaman zaman çiğnenmiş “eşbeh-i mülk yuvarlanmıştır”. Acaba, “eşbeh-i mülk”ün yuvarlanmasında, Viyana bozgununda, sebep, sadece, “Ulemâ-i kirâm” zümresinde “kânûndan iv'icâc” mıdır? Sebep Medrese programlarına “Ulûm-i dahîle”nin alınmayışı da değil midir? “Ulûm-i dahîle” ile uğraşmak, sadece bir “hayat yolu” olarak değil, yurt savunma araçlarından biri olarak ta değerlendirilmek gerekir.³¹

Acaba, Hezarfen Efendi, bize, medreselerde devleti ve toplumu ayakta tutan ve devam ettiren “İlm-i şerîf”i edinmek üzere, hangi bibliyografyanın “kânûn” addedildiğini söylemektedir? “Kavânîn-i talebe-i ilm” nedir? Nelerden ibarettir? Ona göre, bu bibliyografya şudur: Curcânî'nin (ölm. 1413) *Şerh-i Adûd*'u (Bu eser, Adûd'un Kelâm konusunda *Mevâkıf Şerhi*), *Hidâyet*'i (Fıkıh), Zamahşerî'nin (ölm. 1143) *Keşşâf*'ı (tefsîr), İsfahânî'nin (ölm.) *Şerh-i Metâlî*'i (Mantık), *Siyer-i Kebîr*'i, Kâtibî'nin (ölm. 1294) *Şemsiyye*'si (Mantık), Beydavî'nin *Tevâlî ul-Envâr*'ı (Kelâm), İsfahânî'nin *Şerh-i Tevâlî*' (Beydavî'ye şerh), Taftazanî'nin (ölm. 1389) *Mutavvel*'i (Belâgat), Curcânî'nin *Hâşiye*'si, Tûsî'nin (ölm. 1278) *Tecrîd*'i (Kelâm), Taftazanî'nin *Telvîh*'i (Usûl-Fıkıh), *Te'imme*'si (Hadîs)³² dir. Bu eserler, medrese kademelerine alem olmuştur; kademeler, bu eserlerin adlarıyla anılırlar. Bu eserler, tahsil edilmiş sırasına, zaman sırasına göre sıralanırlar.³³ Hezarfen'e göre, şu maddeler, “kavânîn-i talebe-i ilm”i oluştururlar (*Telhîs*, S. 204): 1. “Talebe-i ilm”, derslerini tamamlamadıkça, “mülâzemet” (asistanlık) talep edemez. 2. Talep etse bile, bu talep kabul edilmemelidir. 3. Talebe, eskidenberi kabul edilmiş olan o aynı kitapları incelemiş olmalıdır. 4. Talebenin, “terakkî” kademelerindeki kitapları inceleyip, “müderrişinden” “icâzet” almadıkça, hızlı geçiş veya atlama gibi bir talebi, asla, olmamalıdır. 5. “Müstaîd” (medrese öğrencisi), “müderriş”inden okuduğu kadarını, “temessük”üne (icâzete hazırlayan bir nevi *transcript*) kaydettirmelidir.

31. Şemsettin Günaltay'ın ‘İslâm Âleminin İnhitâtı Selçuk İstîlâsı mıdır’ (*Bellekten*) ve Aydın Sayılı'nın “Hayatta En Hakiki Mürşit İlimdir” (MEB, 1946) başlıklı incelemelerine Bk.

32. “Bu eserler, artık bir “Felsefleşmiş Kelâm”a dönüşmüştür. Bk. Anawati-Gardet, *Introduction à la Théologie Musulmane*, Paris, 1948.

33. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı* adlı eserinde ayrıntı vermiştir.

Yeni “müderris”, dersine gelen öğrencinin “temessük”ünü kontrol etmelidir. “Müderris”, bu “temessük”lerin “şuyûh-i müderrişîn-i mu’teberândan fulân fulân eserler” diye yazılmış olmalarına dikkat etmelidir. 6. Bir önceki kitaplar incelenmeden, bir sonraki kitaplara geçilmemelidir. 7. Öğrencilerin talip oldukları sınıflara kabul edilebilmeleri için, önce, geçişi hak edip etmediklerine bakılmalıdır. “İstihkâk-ı zâtîleri manzûr ola” denen “kânûn” budur. 8. Her medresenin “mütevellî”si, ve “nâzır”ı, bu “kânûn-ı mezkûr” u muhâfaza edip, uygulamalıdır. 9. Kimse kimseden ilerlemiş öğrenci (“Dânişmend”) ayartmamalıdır. 10. Müderrisler, “müstaid”lere, ders teklif edip, “Tetimme”lerdekilere “Şerh-i Şemsiyye”yi, ve daha ileride olanlara ise, İsfahânî’yi okutturmalıdır. 11. Öğrencinin “temessük”üne, öğrenciye okutulmuş olan kitapların adları yazılmalıdır. 12. Öğrenciler, haftada dört derse devam etmelidir. 13. Devamsızlık edenler cezalandırılmalıdır.

Medreselerdeki sınıfların, esasta, o sınıfta okutulan kitapların adlarıyla anılmak “kânûn” ise de, “Manastır Medresesi”, “Sultan Medresesi”, “Medâris-i Semâniye”, “Dâr ul-Hadîs Medreseleri”, “Sahn-ı semân Medreseleri” gibi “Medrese”ler -Atatürk’ün “Dâr ul-Fünûn Medreseleri” de mütalea edilmek üzere- söz konusudur. Bunlardan bir kısmı sırf binayı, bir kısmı sırf bâniyi, bir kısmı sırf çeşitli ders programlarını, bir kısmı sırf bölümleri işaret etmektedir. “Medrese” terimindeki bu çok anlamlılık, onun tarihinden ileri gelen bir birikimin iç içe geçmesiyle oluşmuştur. “Medrese”³⁴ Arapçada, ders görülen mahal, yer, yapı, binâ, anlamında ism-i mekân olmakla birlikte, anlamı genişletilmiş, ona yeni öğeler katılmıştır: O mahalde verilen derslerin veya kitapların adlarıyla işaret edilen sınıflar, teşkilâtteki bölümler, kademeler gibi, Câmideki, Mescid’deki “Halka”da, “sıbyan mektebi” de birer medrese sayılmıştır. Amaçlarına göre “mahrec”, maaşlara göre “kırklı”, “ellili”, “altmışlı”, bânilerine göre hükümdar, hanım sultan, bey, vüzerâ adlarıyla anılmıştır. Öğrenciler de ilk başlayan “Softa”dan itibaren, “Muîd”, “Müfîd”, “Mühtehî”, “Dânişmend”, “Müzakereci” gibi isimler almışlardır.³⁵

Dikkat edilecek olursa, *Telhîs*’te, “Ulemâ-i Kirâm”ı teşkil eden gruplar, birbirlerine nazaran, bir “silsile-i merâtib” gözeterek sayılmıştır: En başta veya tepede, “Şeyh ul-İslâm”, en sonda veya en altta, “muallimîn-i sıbyân”. Bu iki uç arasında, sırasıyla, “Mu’allimîn-i sultânî”, “Kâdı”, “Müderris”, “Re’îs ul-Kavm”, veya “Nakîb ul-eşraf”, “Eshâb-ı Fenn”, “(Etibbâ, Müneccimîn, Küttâb), “Tarîk-ı Sûfiyye” ve “E’imme” yer alır.³⁶ “Ulemâ-i kirâm”ın başında sayılan “Meşâyih-i İslâm”, ayrıca, “Ulemâ-i kirâm” dışında, şehirlere ve vilâyetlere bakımından da bir “silsile-i merâtib” oluştururlar. Ayrıca “Meşâyih-i İslâm”, “umûr-i dîniyede”

34. A. Sayılı’nın *The Madrasa*’sinde ayrıntılı inceleme mevcuttur. Krş. Burada not: 28

35. Bu sıralamaya, Fârâbî’nin “Merâtib ul-Mevcudât”ına bir başka örnek olarak bakılabilir.

36. “E’imme”nin yüksek seviyeden fıkıh bilgileri manâsı, burada, hatırlanmalıdır.

“Vüzerâdan da mukaddemdir”. Zira, devlet, umûr-i din üzere mebnîdir. Din asıl (kök), devlet ise furû^c(dal)³⁷dur.

37. Bu anlayışın kökü, tâ Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olan ve Harun Reşîd'in emriyle *Kitâb ul-Harâc*'ı yazan, Fıkıh bilgini Ebû Yûsuf'un (ölm. 795) “Devlet idâresinde şerî'at ahkâmının *Kânûn* olarak tanınması esasını” ortaya koymuş olmasındadır. Ebû Yûsuf, bu görüşüyle *taklîd* edilmiştir. Halife Mühtedî (869-870), Hassâf'a, Harûn Reşîd'in Ebû Yûsuf'a verdiği göreve benzer bir görev vermiş, o da, “Devlet idâresi ile *Şerî'at ahkâmının* mutlak ahengi hakkında” bir risale yazmıştır. (Bk. *İslâm Ans.*, *Fıkıh Md.*) *Tanzimat* (1937) adlı kitapta, hukuk bahislerini yazan araştırmacıların “Şer^c, Teşri^c. Tanrı'ya mahsustur; asıl “şâri^c” Tanrıdır, geri kalanlar “*tan-zimî* ahkâmıdır” diye *Tanzimat*'ı tahlil ederken işte bunu kastetmekteydiler. Biz, kültür tarihimizde, ilk felsefe-din, akıl-iman (vahiy verileri) tartışmasının yazılı misâli saydığımız Arap Kumandanı Cunejd ile Türk Hakanı (Su-lu) nın tartışmasına temas etmeyi uygun görmekteyiz: “Cunejd b. Abdurrahman, Hakan'ın bu sözleri üzerine, “Siz hükümlerinizi, *aklun* câzip görüp görmemesine, *fikir* ölçünüz bakımından, güzel olup olmamasına göre ayarlıyorsunuz. Biz ise, Peygamberlere tâbi olan (ve) insanları *aklınıza* göre idareye kendimizi selâhiyetli bulmayan bir milletiz (üm-metiz). Çünkü, Allah, bizim için *faydalı* olan şeylerin iç yüzünü, hâdiselerin sırrını ve mahiyetlerini, semerelerini ve sonuçlarını bilir. İnsanlar ise, bilmezler; her şeyin dış yüzüne göre hüküm verirler. Zira, nice tedbirsiz kimseler kurtuluşa erdiği halde, nice ihtiyatlı ve tedbirli kimseler felâkete uğrarlar”, dedi. -Çevirmen Ramazan Şeşen'in notu: “Nice şeyler vardır ki, siz istemediğiniz halde, hakkınızda hayırlıdır. Nice şeyler vardır ki, siz istediğiniz halde, hakkınızda fenâdır” Âyetine işaret vardır. *Kur'ân*, II, 216-. (Câhız, *Fezâ'il ul-Etrâk*, S. 89, TKAE, 1967 Ankara, R. Şeşen çevirisi).

Tehâfüt'lerde, Tanrı'nın kendi kendisini bilmesi, Tanrı'nın kendinden gayrıyı bilmesi ve bu bilginin cüz'î mi yoksa küllî mi olduğu meselesi tartışılmıştır (Bk. Mübahat, *Türker- Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe-Din Münasebeti*, 1956, Doktora tezi, DTCF. Fransızca özet: *Etudes Méditerranéennes*, I, Paris, 1957, S. 7-22. Arapça çeviri, °Allâl al-Fâsî, *Da'vet ul-Hakk* Rabat, 8, 1958-4-11) Bilindiği üzere, Aristoteles, *Peri Hermenias*'ta, önermeleri, doğruluk ve yanlışlık bakımından incelemiştir, İstikbale matûf olan mümkün, cüzî önermelerin, msl. “Yarın bir deniz harbi olacaktır” gibi, daha bu günden, doğru mu yoksa yanlış mı olduğu söylenemez haklı sonucuna varmıştır. Ancak, zamanı gelip te, öngörülenler gerçekleştiklerinde, onların, doğru mu yoksa, yanlış mı oldukları anlaşılır. Felsefede, bu hal, teknik terim olan “*Futurs Contingents*” ile adlandırılır. Cüzî, mümkün olaylar, gerçî, mâziye dâhil olduklarında, zarurî imişler gibi muamele görürler, ama, daha vukua gelmeden tam bir belirsizlik içinde kalırlar. İşte bu belirsizlik, insan psikolojisini bir takım arayışlara doğru yönlendirir. Önermelerimizin pek çoğu, böyle, mümkün ve istikbale matûf cüzî önermelerden oluşmuştur. Felsefe yönünden, dini, olumlu temellendirmekte, “*Futurs contingents*”, çok önemli ağırlıklı koyar. Türkçe literatürde, bu konuyu Emile Boutroux'yu temele alarak Hayri Bolay incelemiştir. Nitekim, yukarıdaki tartışmadan sonra, Câhız, bize, Hakanın, yenik Arap Kumandanı'na şu sözleri söylediğini nakleder: “Bunun üzerine, Hakan ona (Cunejd'e) “Sen, bundan daha değerli söz söylemedin. Bu sözünle, kalbime derin bir kaygı attın” (S. 89) demiştir ve tarihte, devletin dine dayandırılması vâkıasında, ilk sû-i istimal örneğini, biz, Sumerli rahip Urukaginna'nın gerçekleştirmiş olduğu ve tarihçilerin “ilk sosyalist ihtilâl” olarak değerlendirmiş buldukları vak'ada görüyoruz. (Bk. DTCF Dergisi, 1940-1945 arası yayınları). Mezopotamya “Şehir-Devleti” (*cité*) nede, Tanrısını kaybeden *istiklâl*'ini de kaybetmiş sayılır. Burada, şu noktayı da eklemelidir: (Barkan'a göre) “İdarî ve malî mevzûatta, bölgelere göre hukuk ve kanûn dağılımlığı prensibi hükümler olan ve herbiri ayrı bir teşkilât ve nizâm ile idâre edilen ve çeşitli imtiyaz ve muafiyetlere sahip bulunan zümrelere ve vakıflar şeklinde idârî-malî bir takım muh-

Dinin reisi Şeyhul-İslâm'dır; Devletin reisi Vezîr-i A'zam'dır. İki-
sinin de reisi Padişah'tır. “Kânûn-i takallüd-i vezâret-i uzmâ”ya bakıla-
cak olursa, görülürki, Padişah, Vezirler arasından, “ahvâl-i âlem”i iyi
bilen “âkıl ve dâna” olan birine “*istihdâm ile intihab* yoluyla sadr-ı
a'zamlık vererek, ona, “*İstiklâl*” tanır; onun işlerine kimseyi şerik tut-
maz; her sözüne *müsâade* eder. Amma, “onun ahvâline *mahfî tecessüs*
ve tafahhus” tan da geri durmaz. Çünkü vezîr-i a'zam'ın, *garazkârlıkla*,
iftira etmesi mümkündür. O yüzden, padişah vezîr-i a'zam'ın, bir kim-
seye *garazkârlıkla* iftirâ edip, padişahı *vebâl* altında bırakıp bırakmadı-
ğına bakar. Padişah, aynı şekilde, vüzerâ'nın da “*bîgaraz*” olup olmadı-
ğına, devamlı surette, bakar. Padişah, “*sağâ'ir*” (küçük günahlar) den
dolayı vezîr-i a'zamı “*i'tâb*” etmez. Eğer, ortada, vezîr-i a'zama ilişkin
bir olumsuzluk varsa, padişahın bunu, ona, bir şekilde *izhâr* etmesi ge-
reker. Vezîr-i a'zam, “*iltifât-ı padişahî*”den böbürlenip, eğer, padişahın
“*ırz u nâmûs*”una halel getirecek olursa, o takdirde, katl edilmez, sade-
ce, *azl* ile *te'dîb* edilir; yahud, “*eyâlet ile tahkîr*” olunur; “*rütbe*”si dü-
şürülür. Çünkü, toplumdaki, vezîr-i a'zam olarak *istihdam* edilecek adam
sayısı neredeyse “*kibrît-i ahmer*” (kırmızı fosfor) kadar az bulunur.
Vezîr-i a'zam katledilmemelidir ki, gerektiğinde, yeniden, hizmete çağırı-
labilsin. Eskiden de “*katl-i vüzerâ*” vak'ası az imiş; azilden sonra,
onlar, “*ihtilâl*”e sebep olmasın diye, İpsala'ya, Malkara'ya gönderilir-
ler imiş. (S. 73).

Eğer, yine, “*Telhîs*”teki, “Der Kavânîn-i Vüzerâ-i 'Îzâm”a (S. 83
v.d.) bakılırsa, bu zümrenin iki “*mertebe*” olduğu görülür. Birisi, vezîr-i
a'zam'dır. Vezîr-i a'zam, “*vekâlet-i mutlaka*” sahibidir, “*sadaret-i*

tariyetler ile her biri kendi husûsî statüsüne göre idare edilen teşekküllere hükmeden
bir ülkede (Osmanlı ülkesinde), umumî bir teşkilât kanûnu tertib etmeye ve bunu
herkesin eline vermeye imkân yoktur. Husûsî kanûnnâmeler, vardır. Bunlar, “*Def-
ter*”lerde, “*Tahrir Defterleri*”nde kayıtlıdır. Osmanlı kânûnları sistemli bir tedvin ha-
reketi değildir. Hukuk gerçeğinin fetih ve ilkah sebebiyle zaman-mekân içerisindeki
organik inkişâfıdır” (*İslâm Ansiklopedisi, Fıkıh Md.* siyle birlikte, *Kanûnnâme*
Md.). Bize göre, bu çoklukta birlik'i sağlayan temel, ancak, adâlet duygusuna,
adâlet geleneğine riayet olabilir. Çünkü, Türklerde, durmadan tekrarlanan kural,
“*Küfr* ile dünya durur, amma, *zulm* ile durmaz” kuralıdır. Ünlü Fransız kültür ve
siyâset tarihçisi J.P. Roux, bu kurala “*très turque*” gözüyle bakmaktadır. (*L'Histoire*
des Turcs, Fayard, Paris, 1967) Orhun Anıtları, *Kutatgu Bilig*, *Siyâset Nâme*, *Kenz*
ul-Küberâ'da, durmadan vurgulanmış olan bu kural ve bu gelenek, Osmanlılarda,
saray içerisinde, bir “*Adl*” veya “*Adalet Köşkü*” inşa edilmesine kadar varmıştır.
Hükümdarlar, “*Ulemâ-i kirâm*” içerisinde, “*kânûn*”a aykırı davranışlarda bulunanla-
ra karşı “*Adâletnâmeler*” “*emr ü fermân*” ettiklerinde de, görülmektedir. Bu gelene-
ğin en dîp temelinde, İslâm Öncesi Türk Âleminde, hükümlen olan Tanrı-Evren-
Toplum-İnsan Bedeni ve Kültürü arasındaki paralellige inanç bulunmaktadır. Bu pa-
ralellige inanç, yine bir Asya kavmi olan, sonradan Mezopotamya'ya gelen Sumerli-
lerde de vardır (Krş. Landsberger, *Semâ Manzarası, Yer yüzü manzarası, DTÇF*
Dergisi; Krş. Mübahat Türker-Küyel, *Edebiyatımızda Sümerli Kültür İzleri var*
mıdır?, *Erdem*, VI, Mayıs, 1990, 1992, 359-397). Ilıman kuşağın belli başlı kültürle-
rinde *Tao*, *Kannağara no michi*, *Rta*, *Şerî'a*, *Logos*, *Ratio* şeklinde, Türklerde *Tüz*,
Tüzen, *Tüzelik* şeklinde bu kurala riayet edilmiştir.

uzmâ"dır; onun üzerinde "rütbe-i saltanat" tan başka bir rütbe daha yoktur. Onun için, o, "lillah", "fillah" ve "livechi'llah"a itibar eder. "Hall-i akd-i emr-i cumhûr" (halkın görülecek işleri) onun "tedbîr ve re'yine" bırakılmıştır. "Hâtem-i vekâlet" ona teslim edilmiştir. Ona "kemâl-i istiklâl" verilmiştir. Bu sebeple, o, Padişaha ne *arz ve telhîs* etmişse, ondan dönmemesi *kânûn* dur. Onun "vaktini, saltanat işine sarfetmesi vâcibdir". O, hükümdara, saklamadan,³⁸ beklemeden, "umûr-i dîn u devlete" gereken doğru sözü söylemelidir; "erkân-ı devlet"e doğru yönü göstermelidir. Padişah ile olan sırları, değil dışarıya, vüzerâyâ bile söylememelidir. Kapısı açık durmalıdır. Lâyık olan fakiri "*ayaklandırmalıdır*" (zengin etmelidir) Bu suretle, harpte, onların istihdamları mümkün olur. "*Kul*"lardan "*müdebbir*" ve "*zâbit*" olanları "*ağa*", "ehl-i idrâk" olanları ise "*kâtib*" yapmalıdır. 'Kul mazbut olmadıkça, sadr-ı a'zam *istirahatte* olmaz'. Sadr-ı a'zam, "ehl-i dîvana"³⁹ kendisinden başkasını "*mahkûm*" (hüküm sâhibi) etmemelidir. Vezîrlere, ulemaya riayet ve iltifat etmeli, hatır kırmamalıdır. "Müderriş"lerle "ulemâ" birbirlerine hased ederler. Onlara değil, reislerine inanmalıdır. "Sülehâ" ve "ülemâ" ile temas etmelidir (*Âsafnâme*). Vezîr-i a'zam, Padişahı, "meyl-i mal"dan, ve "mal takrîbi ile vebâl"den korumalıdır. Zira, "emvâl-i halk, bivech, dâhil-i mâl-i padişah olmak, *fenâ-yı devlet*'e delîldir." (Halkın malının, bir şekilde, padişaha geçmesi, devletin yok olmasının belgesidir). Saltanat *hazine* ile, *hazine tedbîr* ile olur; *zulm* ile olmaz. "*Îrâd*" (gelir), "*masraf*" tan fazla olmalıdır. Aksi halde "*ihtilâl*" olur (*Âsafnâme*). Eshâb-ı devlete "*rüşvet* maraz-ı bîilâcdır". "*Tama*" kabîhtir; sonu yoktur. "*Kanaat*", sonsuz hazinedir. "Nedîm"lerle, "Musahibler"le yüz-göz olmamalıdır. (*Âsafnâme*). Sadr-ı a'zâma "*sükûn*" ve "*takvâ*" gerekir; nefsinin (kendisini) ve âlemi *islâh* etmesi gerekir.

Vezîr-i a'zâm, "evvelâ, vüzerâ ve ümerâ'nın başıdır... Cümle umûrun vekil-i mutlakıdır... ve oturmada ve durmada, ve, mertebede, cümleden mukaddemdir; ve, Şeyh ul-İslâm, ulemânın revidir; ve, "muallim-i zultânî" dahi, kezalik, "serdâr-ı ulemâdır". Vezîr-i a'zam, onları, *riayeten*, üstüne almak lâzım ve münasibdir. Amma, "Müftü" (Şeyhul-islâm) ve "Hâce" (Hünkârın hocası), sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdadır" (*Telhîs*, S. 258). Vezîr-i a'zâm, "*Müşîr-i nizâm-ı âlem*"dir; "*nâzım-ı umûr*"dur; "enîs ud-devlet"tir; İşte bu sebeplerle, o, bu durumlarına uygun lâkablari alır: "Düstûr-i ekrem", "Müşîr-i mufahhem", "*nizâm-ı âlem*", "*nâzım-ı menâzım-ı umem*", "enîs-i devlet-i kâhire", "celîs-i saltanat-ı zâhire", "müdebbir-i umûr-i cumhûr", "mütemmim-i meimmül'emîn bi'l-fikr-i sâkıb", "müessis-i bünyâd id-devle ve'l-ikbâl", "muhas-sis-i sa'âda ve'l-iclâl il-mahkûk". Vezîrlere ise "elkâb" olarak, bunlardan bir fırka eksikliğini alır.

38. Atatürk de "*Hutbe*" konusunu ele aldığı zaman, "hutbe" de, halka her şeyi açık açık söylemek gerektiğini belirtmiştir. Ona göre, halka, asla, yalan söylememelidir.

39. Bk. *Asaf Nâme*, "*Telhîs*" ile birlikte İlgürel neşri, 1998.

“Padişahların, ulemâ zümresini “muazzez” ve “mükerrem” tutması gerekir. Uzunçarşılı'ya göre, *fitne*'de, *hall* edilme korkusu ile, Padişah, Şeyh ul-İslâm'dan çekinmiş olabilir. Vezir-i a'zâm da, zaman zaman, Şeyh ul-İslâm'a ziyarette bulunur. Şeyh ul-İslâm, umum ehl-i İslâm'ın şeyhi, re'isi demektir. Şeyh ul-İslâm, “ilmiye sınıfı”nın re'isidir.⁴⁰ Şeyh ul-İslâm, “umûr-i dîniye”de “riyaset-i mutlaka” sahibidir. Müderris ve “mevâlî” onun emrindedir. Makam itibariyle, “mertebe-i vekâlet-i kübrâ”dan, “vekâlet-i mutlaka”dan, “vezâret-i uzmâ”dan “âlâ” makamdadır”, onun “fevk”indedir. (*Telhîs*, S. 265). “Meşâyih-i İslâm, Devlet-i aliyye'de, cümleden mukaddem, muazzez, ve mükerrem”dir. Oysa, halk nazarında, “kebîr ve zîşan olan” vezîr-i a'zamdır. Çünkü, “hall-i akd-i umûr-i cumhûr, onun kefi kifâyetindedir”. Bu açıdan Şeyh ul-İslâm da, Vezîr-i A'zâmdan alt mertebede yer alır. Amma, bazen, “riyayeten”, Şeyh ul-İslâm, Vezîr-i A'zâmdan “balâter”dir. Aslında bu ikisi beraberdir; biri diğerinden “alâ” değildir. “Umûr-i dîniyede re'is-i mutlaka sahibi olmak bakımından, Şeyh ul-İslâm, Vezîr-i A'zâmdan “evlâ”dır. “Meşâyih ul-İslâm”, Vezîr-i A'zâma, vüzeraya, kadı'yı askere “tasaddur” eder. Görülüyor ki, Hezarfen, “Meşâyih-i İslâm”ı, bir “ulemâ-i kirâm” içerisinde, bir de “ricâl-i devlet” içerisinde mertebelendirmektedir. “Meşâyih” veya Şeyh ul-İslâm, “ulemâ-i kirâm”ın en başında yer alır, Vüzerâ'ya “tasaddur” eder. “Riayeten” de olsa, Sadr-ı a'zâm bile ona yerini verir.⁴¹ Amma, hünkârın hocasına, bu hoca şeref-i zâtan ârî olmadıkça, “tasaddur” edemez. “Hakka ki, devlet-i aliyye-i Osmâniyye'de, ulemâ-i 'izâm ve fudalâ-i kirâma olan 'izâz ve ikrâm, ve, tevkîr ü ihtirâm, düveli sâlifeden birinde vâki' olmuş değildir. (Bu), ilme ve tarîk-i 'ulemâyâ rağbet içindir”.⁴² -Hatırlamak gerektir ki, “ilm”, Tanrı sözüdür; onu da 'ulemâ bilir-. Şeyh ul-İslâm'ın, devletten gelecek “siyâset” ve “ukûbet” havfinden “ırz u mal”ları da “emîn”dir; avamın “taaddî”sinden masundur. Şeyh ul-İslâm, bir tek, “nefy” cezası ile “tahkîr” ve “ta'zîr” edilebilir. Oysa, Vezîr-i a'zâm'a, gerektiğinde verilecek ‘cezâ, sâ'ir devlet erkânına verilen cezâ gibidir. Padişahlar, ulemayı, “mükerrem, muazzez ve alâ” tutmalıdır. Padişahların, zaman zaman, Şeyh ul-İslâm'ı da'vet edip, *musâhabet* eylemeleri gerekir. Hünkâr, ona, “ahvâl-i âlem” hakkında sorular sormalıdır. -Çünkü, “meşâyih-i İslâm” (“Müftî” demek olan Şeyh ul-İslâm, “Mullim-i sultanî”, “Kâdı-yı asker”, “Müderris”) hükümdarın gözünde, “hallâl-i müşkilât-ı enâmdır”. “Taşrada *zulm* ve *taaddî* olurmuş, niçin beni uyarmazsın? *Tarikten iv'icâc* üzere olanları, niçin bana bildirmezsin? Aksi halde, “rûz-i cezâ” da, *vebâli* senin boynunadır” demelidir (*Telhîs*, S. 201).

40. Uzunçarşılı, S. 174.

41. Fârâbî'nin deyimi ile, Şeyh ul-İslâm, toplumun reisidir; o, toplumun “arâsını *takyid*”, “*ef'âlîni takdir*” fonksiyonunu görmektedir.

42. İslâm öncesi gelenekte, Türkler arasında, ilme ve âlime olan itibar malûmdur: “Bilgi bilin ey Beyim. Bilgi sana eş bolur...”, Lo Yang seferinden dönerken, Hakanın dört manici rahibi de beraberinde getirmesi v.s. gibi.

Meşâyih-i İslâm"ın ne iş gördükleri, lâkablarından da anlaşılmalıdır: "A^clem ul-^cUlemâ-il-mütebahhirîn", "efdal ul-fudalâ'-il müteverriîn", "menbâ'ul-fadl ve'l-yakîn",⁴³ "vâris ul-^cUlûm il-enbiyâ' ve'l-mürselîn", "keşşâf-i zîver id-dakaik", "hallâl ul-müşkilât il-hakâ'ik", "şeyh ul-İslâm ve'l-Müslimîn", "müfti-i enâm il-mü'minîn", "el-müstağnî 'an it-tavsîf ve't-tebyîn", "Mevlânâ (fulân)"...

"Mu^callimîn-i sultanî" veya "selâtîn" (hükümdarın hocaları), "serdâr-ı 'ulûm" veya "ulemâ"dır. Vezîr-i a'zâm'ın, "riayeten", Şeyh-ul-İslâm'ı ve hünkârın hocalarını üstüne alması münasibdir, muvafıktır, lâzımdır. Bu hocalardan bazıları, "meşâyih-i İslâma gâliptir. Onlar, "Ulüvv-i şan ve rif'at-i mekânda Müftîleri geçmiştir". İşte bu zümre, "nakîb ul-eşrâf"a, "kadı-yı asker"e, ve "sâ'ir vüzerâ"ya "tasaddur" eder. Amma, o ünlü padişah hocalarının, vezîr-i a'zâm'a ve "Müftî"ye tasaddurları *menkûl* değildir (*Telhîs*, S. 200-201).

Kadı'lara gelince: Bunlar, "mefâhir-i kudât il-İslâm", "umdetu'l-vülât il-enâm", "mümeyyiz ül-helâl 'an il-harâm" dır. Rumeli kâdı-yı askerlerinin en kıdemlisi "re'is ul-ulemâ" ünvanını taşırdı (Uzunçarşılı, S. 59). -Ammâ, kadılar arasında, msl. "ferâ'iz"i bilmeyen *câhill*er olduğu belgelenmiştir. "Makam-i mevlevîyyet" ile "sahin ve mahrec" müderrisleri, "Sancak Beyleri"ne tasaddur eder; ve, kadının, "defter kethüdası"nın ve "alay beyleri"nin üzerine oturur. (*Telhîs*, S. 261). "Müftî", "Hâcê" (hükümdarın hocası), "Kâdı-yı asker", bunların hepsi, "vâris-i ulûm il-enbiyâ ve'l- mürselîn"dir. (S. 265), "keşşâf-ı müşkilât-ı dîniyye" dir. -Sultan İbrahim'in cülûs bahşişleri incelenirse, "müderrisler"ın kendi aralarında, tekrar, "kibâr", "sığâr", "hâric" olarak guruplandıkları görülür.

"Müderris"liği ele almadan önce, şunu belirtmeliyiz ki, nasıl "Manastır Medresesi", "Kilise Câmisi" terkiplerindeki, görünüşte, aykırılık, ancak, bunların kökleri eşelendikte, ortadan kaldırılabiliyorsa, işte tıpkı bunun gibi, eğer, "medrese" kavramındaki çok anlamlılığın bilincine varılırsa, türlü lüğün kökü anlaşılırsa, işte o zaman "medrese" kavramına ilişkin olan bütün tereddütler de ortadan kalkmış olur. Bu konuda, Hezarfen'in söz konusu olan *Telhîs*'i, ona ek olarak Aydın Sayılı'nın "*Higher Education in Medieval İslam. The Madrasa*" (Ankara Üniversitesi Yıllığı, vol. 2, Ankara 1948, *The Institutions of Science and Learning in the Moslem World*, Harvard, December, 1941, adlı doktora tezinin genişletilmiş bir faslı Bk not: 1.) si, Fuâd Köprülü'nün *İslâm Ansiklopedisi, Fıkıh Md.* Zeyli, Ömer Lûtfi Barkan'ın *İslâm Ansiklopedisi, Kânunnâme Md.* si, ve, nihâyet, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devletinin İlmiye*

43. Burada, yine, Fârâbî'nin, "Arâsını *takyîd*", Ef'âlini *takdir*" fonksiyonu sezilmektedir. Gazâlî'nin *Tehâfûr*'teki mücadelesi de. Bk. Burada not 37. Krş. Mübahat Türker, *Fârâbî'nin Şerâ'it ul-Yakîn*'i (*Araştırma*, I, 1963, 151-226; AKM 1990, 2. baskı).

Teşkilâtı (1965 TTK Ankara) gibi katkıları, konuyu aydınlatmakta çok önemli ağırlıklar koymuştur.

“Müderrişlik, “mevleviyet”e (yüksek kadılığa, tâ Şeyh ul-İslâmlik’a kadar), ve “kadı-yı askerlik”e bir “kapı” oluşturur. O bakımdan, tahsile, usulünce, *kânûna* uyarak devam etmek gerekir. Bu da, “mukaddemât-ı ‘ulûm’un⁴⁴ tahsilinden sonra, bir “müderriş”e intisâb etmek sûretiyle olur. O zaman, yukarıda listesi verilmiş olan “talebe-i ‘ulûm”, “*Tetimme* dersleri”ni alır, “Dâhil” olur. Sonra, “Sahın dersleri”ne devam eder. Sonra, “Rûznâme”ye kaydolarak münhal sırası beklemeye başlar. Sırası gelince, “mansıb”ına kavuşur. Artık, önu açılmış olarak, “Müderriş”, “Kâdı”, “Mevâlî”, “Kadı-yı asker” ve, en sonda, Şeyh ul-İslâm olabilir. Kanûnî Sultan Süleyman, “Sahın” (Fâtih’in açtırmış olduğu medreseler) üzerine bir “Dâr ul-Hadîs” eklemiştir. O, “Medrese” yolunda, “kânûn”lara uygun olarak yürüyüşte, Osmanlı Devleti’nde, en yüksek tahsil derecesi olup, Şeyh ul-İslâmliğa ulaştırandır.

“Müderriş”lerin “elkâb”ına gelince: Onlar, “iftihâr ul-‘ulemâ-i muhakkikîn” ve “muhtâr ul-fudalâ-i müdekkikîn”dir; “yenbû’ ul-fadl ve’l-yakîn”dir. “Vâris-i ‘ulûm il-enbiyâ’ ve’l-mürselîn”dir, “el-muhtass bi’l-mezîd inâyet il-muîn”dir.

“Müderriş”ler, nasb ve tayinlerinde şu sırayı takip ederler; bu, *kânûn*’dur: “İbtidâ’-i hâric”, “hareket-i hâric”, “ibtidâ-i dâhil”, “hareket-i dâhil”, “mûsila-i sahn”, “sahn-u zimân”, “ibtidâ’-i altmışlık”, “hareket-i altmışlık”, “mûsila’-i Süleymaniye”, “hâmise-i Süleymaniye”, “Süleymaniye”, “Dâr ul-Hadîs”,⁴⁵ “Mûsila’-i Süleymaniye” den “Dâr ul-Hadîs”e kadar olanlara “kibâr-ı müderrişîn” denir. Medrese mensupları, kendi içlerinde, aşağıdan yukarıya doğru, şöyle dizilirler; mertebelenirler: En altta “softa” (*suhte*), sonra “Dânişmend”, “Molla”, “Mülâzım”, “Medrese-i hâric Müderrişi”, “Medrese-i dâhil müderrişi”, “Sahın müderrişi”, “Mahrec müderrişi”, Bunlar, en sonda, “makam-ı mevleviyet”i oluştururlar. Bunlar, söylendiği üzere, “sancak beyleri”ne tasaddur ederler (s. 260-261).

Gerek “mansıb” sırası, gerekse medrese mensuplarının sırası, “para” gibi, “hüküm” gibi, “molla ayartmak” gibi çeşitli sebeplerle bozulmuştur. Mansıplar satılır olmuştur (Cinci Hoca vak’ası). Zaman içerisinde, bizzat bazı hükümdarlar, bazı sadr-ı a’zâmlar, vüzerâ, bazı “muallimân-i şehriyarî”, bazı “kâdı-yı askerler”, bazı “müderrişler”, bazı “nakîb ul-eşrâf”, kendileri, çocukları veya torunları için, bu sırayı bozmuşlardır; “kânun”a

44. Bunlar, “Ulûm-ı Arabiyye” (Lûgat, iştikak, sarf-nahiv, kavâfî, maânî ile onlara yapılmış zeyl: Bedî’, İlm-i belâgat:Maanî, bedî’, Beyan üçlüsü. Belâgatun şubeleri: Teşbîh, İstiâre, Kinâye, Mecaz) adını alır.

45. Ayrıntı için, Bk. Uzunçarşılı, S. 262.

riayet etmemişlerdir; mevkiler, lâıyk olmayanların ellerine geçmiştir.⁴⁶ Kanûn'a bu riayetsizlik, ya, bizzat, padişahın kendisi tarafından, ya padişahın "irâde-i husûsiyye" olarak, ya Şeyh ul-İslâm'ın "rızâ" ve "muvafakat" ini temin ederek, vukua gelirdi. Ama, bazı hükümdarlar, "kânûn'dan bu tür 'iv'icâc'lara, sapmalara, birer "ihtilâl" gözüyle bakmıştır⁴⁷ -Hükümdarlar, bu davranışlarıyla, birbirlerinin iradesini de kırmış olmaktadır.

"Kânûnnâmeler"e aykırı olarak⁴⁸, böyle rûûs verme, mansıplara oturtma, tayin etme fiilinde kullanılan terimler "Defterler"e "tafra" ve "tehille" terimleri olarak kayıt edilmiştir. -"Tafra" (sıçrama) terimi Diyalektik Materyalistlerin de terimidir; temel kavramdır. Malûmdur ki, onlara göre varlıkta, nicelik değişimleri, birikerek, artarak öyle bir nitelik seviyesine varır ki, işte orada, artık, bir *sıçrama* söz konusudur; Orada niceliksel değişimler niteliksel değişime dönüşmüş olmaktadır. -"Tehille" ise "hızlandırma" demektir (Bk. Uzunçarşılı, S. 72). Bunlar, "Tafra" ve "tehille" yolu ile kendilerinin "adâlet tevzi" ettiklerine inanırlar! Kendilerine "tafra" ve "tehille" yoluyla böylece rûûs verilenler, mansıba oturanlar, devletten, maaş alanlar, "Molla Bey" adıyla anılırlar. Bunlar, makamlarını "mülk-i mevrûs" sayarlar. (S. 264). Vazifeye bile gitmezler, "nâ'ib" gönderirler; bunu da "tevzi-i adâlet" bilirler. -"Burası, tam ünlü *Animals' Farm* yazarı Orwel'in, demokrasi iddiaları önünde, "İnsanlar eşittir; ama, bazıları daha çok eşittir" sözünü hatırlamanın da yeridir-. Bunlar, yaşlarının çok küçük olması sebebiyle, "Beşik uleması" veya "ulemâ-i rûsûm" (resmî âlimler) adını da alırlar. Çünkü, onlar ünvanlarını, "re'sen ve ibtidaen" almışlardır. (Uzunçarşılı, S. 263 v.d.)⁴⁹. İnsanları, böyle, lâıyk olmadıkları yerlere getirenlere de "cehele" ve "gaddar" gözüyle bakılırdı. Bunlar için, "kânûn" yerine, "istihkak" ve "ehliyet" yerine, "himaye", "iltimas", "imtiyaz", "sû-i istimal" (yolsuzluk) söz konusu olur idi. -Bu hale, bir çeşit iç "müsta'mere", "müsâadât" (capitulation) nazarıyla bakmak ta mümkündür-. Osmanlı hükümdarlarından III. Murat, I. Ahmed, adâleti tevzi edecek olan kadıların, böyle davranmamaları sebebiyle, şikâyetle bulunmuşur. Medreseler⁵⁰, programlarıyla, yetiştirdikleri kimselerle "Din asıl; devlet fûrû" ilkesi çerçevesinde, varlık ve manâ kazanırlar; bu ilke temeldeki eğitimi meşrulaştırır. Bu ilke böyle bir eğitim ile

46. Krş. Mübahat Türker, *Türkiyede Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi*, Ankara Üniv. Rektörlük Yayınları, 1973.

47. "Halen, tarîk-i ulemâya hayli ihtilâl vâki olmuştur" (III. Murad'ın kâdı-yı askere hatt-ı hümayûnu). Machiavelli, böyle durumları "Fortuna-Persona" zıt kavram çifti ile açıklamıştır. Krş. Burada not 46.

48. "Mütegalibe" terimini, Fârâbî, *Medine-i Fâzıla*'sında açıklamıştır.

49. Fazla bilgi için Bk. Uzunçarşılı, S. 71 ve S. 236 v.d.

50. A. Sayılı'nın *The Madrasa*'sinden başka Bk. Mehmet Ali Aynî, *Dâr ul-Fünûn Tarihi*, İstanbul, 1927, Yeni Mtb.: *Osmanlı Dâr ul-Fünûnu*, D.E.F. Mecmuası, I, 1 Mart 1332; Ali Aslan, *Dâr ul-Fünûndan Üniversiteye*, 1995, Kitapevi Mtb.; Ekmelüddin İhsanoğlu, *Dâr ul-Fünûn Tarihçesine Giriş*, İlk İki Teşebbüs, *Belleten*, 54, 209; Krş. Aydın Sayılı, *The Madrasa*.

“integré” olur. Ama, eğer, ilke, “Devlet asıl, din fûru” şeklinde ise, o zaman, eğitimin yönü ve amacı, kurumları, manâsı değişir. Eğitim, yine temeldeki ilke ile meşrûlaşır. Kaynaklara bakılırsa, Türklerin, İslâmiyetten önce, “Devlet köktür; din daldır” ilkesini benimsemiş oldukları anlaşılır. Toplumsal ilişkilerde “şâri”, “vâzı-ı kânûn”, Tanrı değildir. -Gerçi, Tanrı, Hakana, kut, Güç ülüg verir-. Tanrı, seçmiş olduğu bir kişiye, *vahiy* yoluyla bir kitap indirmiş değildir. “Ulug”, “ülgen”, “kutlu”, “erklig” ve “türük” olan “Tengri”, Hakana “kut, küç, ülüg” verir; “ölütür”. Hakan ise “Tengri”den “kut” alır; o, “biligli”dir, “bilge”dir, “alp”tır, “yalgansız”dır. “Gece uyumaz; gündüz oturmaz; öli yiti kazanır; işig küçig ebirir; külüg kagan olur”, “il, il tutsuk yir olur”. “Üze Kök basmasar, asra yir telinmeser, Türük ilinin törösin kim artatı?”. Hakan, dışa karşı, “sü süler; il alır; balbal diker; yükündürür; sökürür; ilsiretir; kagansırar; il alır, baz kılar; dizliye diz çöktürür; başhya baş eğdirir; Kün ona görür; Kün ona tüzeltir”. -Buyruk da, “Hakanına, boduna, işig küçig ebirir; kızıl kanı tüketi, kara teri yügürti kazanır”. Ama, “türük begler”in bir kısmı, “Türük adını iter, Tabgaç adını tutar; işig küçig *yagı*’ya ebirir; Tabgaç ilinin tilini, törösünü alır; ona görür; ona sü süler”. (Pişmanlık duyanlar) “İllig bodun ertim, iligim kanı? Kime illig kazanırım, men? Kaganlık bodun ertim, Kaganım kanı?” diye sorar. -“Yagı, teblig, kürlük, armakçıdır (hilekâr, aldatici). Kikşirür (kışkırtır); yongaşırur (nifak sokar); O, “Yakındakine çok, uzaktakine az veririm diyen bir yalgancıdır. Türük beglerine ve bilgelerine karşı urugsırar; kagansırar; ilsiretir; ölüdür; Türük oğlını kul, kızını küng eder”. Hakan, içe karşı, “ili yagısız kılar; ilde bung yok ider; *tüzeltir*; ölteci bodu tirigürür; ili bölmez; kobratır; azı ökiş kılar; tonsuzu tonlu kılar; çıgayı bay kılar; küng künglü, kul kullu olur; bengi il tutar; Bodu, eçüsün apasın törösünce (Yeniden yaratır); ilin törösünü ider, tutar; törüg ider; törüg tutar; törüg kazanır; törügde üze il ider; ağır törüg ider; ilçü gönderir; yığıl der; il ider; il iller; il derer; kondurur; boşgurur (eğtir); il tutar; bengi il tutar; il, yigi il olur, il tutsuk yir olur”. “Türük bodu” ise, ya, “tüz”dür, “tüzlü”dür; “illig bod”dur, “kaganlık bod”dur; “işig küçig kendi kaganına ebirir”, “görür”; “arkış tirkişle kazanır” veya “biligsiz”dir, “yablak”tır; “tok arkuk”tur; “tok iken açlık, aç iken tokluk bilmez”, “tüzsüz”dür; “illedük ilin içgürür”; “idi oksız kalır”; “ilsiretilmiş, kagansıratılmış olur; kanı su gibi akar; kemikleri dađ gibi yığılır; ođlu kul, kızı küng olur; Tengri onu ölüdür”. Ama, Hakan, Tengri’den aldığı “kut, küç, ülüg” ile, tekrar, iş başına geçer; içe ve dışa karşı görevlerini yapar. Burada, Türklerde hatırlanacak iki ilkeden birisi, Türklerin “Dünya *küfr* ile durur, amma, *zulm* ile durmaz” ilkesidir. Bunun anlamı, İslâmdan önceki Türklerde, Kök Tengri’ye inançlarıyla birlikte, din, devletin temelinde değildir, adâlet devletin temelindedir demektir. Hakanın Lo-Yang seferinden dönerken, yanında bir kaç Mani rahibi getirmesi, Sogutça Bugut Yazıtında, Budistlerin korunması gerektiğinin bildirilmesi, Hazar Türklerinde, sarayda, Yahudiliğın tartışılması, “Rex Turcarum” un, Hıristiyanlardan rahipler istemesi, Budhizmin *Ma-hayana* kolunun benimsenmesi gibi misâller, bunu gösterir. İkinci ilke,

Hakanın “böğü, bilge, böğü bilge” olmasıdır, “törüğü”ü, gerektiğinde, *vahiy*’e dayanarak değil, *aklı* ile, atalarının yaptıklarına bakarak yapıp etmesidir. Fârâbî’nin, “Bizim dilde (Türkçede) kanun yapıcı ile filozof aynı kelimedir” derken, “bilge”yi kastediyor olmalıydı. İslâmiyetin gelmesinden itibaren, Medrese kurumunun, niçin başka yerlerde değil de, Türklerin oturduğu yerlerde, Karahanlılarda, Gaznelilerde ortaya çıkmış olduğu, Türklerin bitmez tükenmez öğrenme merakıyla da açıklanabilir: “Bilgi bilin ya begim. Bilgi sana eş bolur. Bilgi bilgen ol erke. Bir gün devlet tuş bolur. Bilgiler er belinge. Taş kurşansa kaş bolur. Bilgisizning yanına. Altun koysa taş bolur”.⁵¹ Hakanın “bodunu boşurması”, onları yüksek seviyeden eğitmesi demektir. Türklerin devamlı ve belirgin kültür öğeleri Tengricilik, Atalar Ruhü, Dikotomik üniversalizm, Kut, Gönül ve *Mahayâna*’dır.⁵² Bunu taçlandırılan nokta ise, Çırsıya Tutung’un şiirinde dile getirilmiş olan “Tanrı Gönüldür” deme, “Gönül Tanrıdır” de! uyarısıdır.⁵³

Atatürk, “*Hakikî ulemâ-i kirâm*” dan bahsetmektedir. Bunlar kimler olabilir? Acaba, bunlar “Tafra” ve “Tehille” ile rüûsa ve mansıba kavuşmamış, ama, “kânûn”una uygun olarak “rûh-i İslâmiye”ye vâkıf olmuş olan “kimseler midir? Yoksa, bunlar, Atatürk’ün, vicdanında “bir sır gibi saklamış” olduğu ve “hâkimiyet-i millîye” ile “irâde-i millîye”ye dayalı, lâik cumhuriyetin müstakbel “dâr ul-fünûn” mensupları mıdır? Bu soruya cevap, “ulemâ-i kirâm” terimine, kendi seviyeleriyle mütenasip olarak, pejoratif anlam verenler önünde, hem, kültür değişimi vak’asını tartışmayı gerektirir, hem de “Tevhîd-i tedrisât Kanûnu”nun (3 Mart 1924) kabul tarihinin çok yakın oluşunu gündeme getirir; ve, son Şeyh ul-İslâm’ın tutum ve davranışlarını gözden geçirmeye zorlar.⁵⁴

-
51. Mübahat Türker-Küyel, *Ahmet Yesevî’den Hasan Dede’ye Gönül Eplerinin Öncelleri var mıdır?* IV. Milletlerarası Kültür Kongresi, 1997. Tebliğ. (Baskıda), AKM, 1999.
 52. Bk. Mübahat Türker-Küyel, *Türklerde Felsefe Geleneği*, *Türk Yurdu*, 11 Nisan 1991, S. 5-14.
 53. Bk. Reşit Rahmetî Arat, *Eski Türk Şiiri*,
 54. Ali Sarıkoyuncu, *Şeyhülislâm Mustafa Sabri’nin Millî Mücadele ve Atatürk İnkilâbları Karşıtı Tutum ve Davranışları*, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIII, Ks. 1997, 39, S. 787-812.